



Gazali'nin "Munkız Mine'd-Dalal" Adlı Kitabı Bağlamında Hidayet/Kurtuluş Teorisi

İlhan Yıldız* 

Öz

Bugünkü haliyle Sünnilik, büyük oranda, Gazali'nin gayretleri sonucu ortaya çıkmıştır. Bilindiği gibi, Gazali ile birlikte, Kur'an ve sünnet yepyeni bir yorumla kavuşmuştur. Özellikle kelam alanında "Gazali öncesi" ve "Gazali sonrası" şeklinde keskin bir ayırım ortaya çıkmıştır. Dahası Gazali'nin İslam dünyasındaki etkisi hala sürmektedir. O'nun eserlerine gösterilen ilgiye baktığımız zaman, Gazali'nin İslam dünyasındaki iddiasının gelecekte de süreceği anlaşılmaktadır. Bu makale, büyük oranda, Gazali'nin el-Munkız mine'd-Dalal adlı kitabına dayanmaktadır. "Sapıklıktan Kurtuluşa" anlamına gelen bu biyografik ve metodolojik eserinde Gazali, Müslümanların kurtuluşu konusuna kafa yormuş ve çözüm önerilerinde bulunmuştur. Gazali'nin kurtuluşa giden yol arayışının sebebi farklı zümrelerin kendi inanç ve düşüncelerinin hakikat olduğunu iddia etmeleriydi. Bu iddialar, İslam dünyasında ihtilafları derinleştiren bir takım gruplaşmaların başlamasına neden olmuştur. İslam dünyasının bu heterojen yapısının homojen bir hüviyete kavuşturulması projesi, devletten gelmiş olsa bile, Gazali'nin de gönlünden geçmekteydi. Kurtuluş teorisi olarak adlandırılan bu projeyi Gazali, bizzat kendi yaşamında karşılaştığı "şüphe", "bunalım" ve nihayet "zihnini aydınlatan ışık" kavramları ile anlatmaktadır. Bu süreçte bilginin kaynağı ve bilginin sağlam temellere oturtulması için Gazali'nin yoğun çaba sarf ettiği görülmektedir. Gazali, kelamdan istifade edilebileceğini, Bâtınlığın zındıklık olduğunu, Meşşai felsefesinin filtelenmesi gerektiğini ve nihayet tasavvuf yolunun hakikat olduğunu söylemiştir.

Anahtar Sözcükler: Hidayet, kelam, Bâtınlık, felsefe, tasavvuf.

* Prof. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü
Türk İslam Düşünce Tarihi A.B.D., ilhanyildiz@karatekin.edu.tr

Geliş tarihi : 12 Temmuz 2021 Kabul Tarihi: 08 Kasım 2021
Makale Türü : Araştırma



ISSN: 1309-3738

e-ISSN: 2791-9374

Çankırı Karatekin University Journal of Institute of Social Sciences

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jiss>


The Theory of Salvation in the Context of Ghazali's Book "Munkiz Mine'd-Dalal"

İlhan Yıldız* 

Abstract

Sunnism in its current form has emerged largely as a result of the efforts of Ghazali. As it is known, together with Ghazali, the Qur'an and the Sunnah gained a brand new interpretation. Especially in the field of kalam, a sharp distinction emerged as "before Ghazali" and "after Ghazali". Moreover, Ghazali's influence in the Islamic world still continues. When we look at the favor shown to his works, it is understood that Ghazali's claim in the Islamic world will continue in the future. This article is largely based on Ghazali's book al-Munkiz mine'd-Dalal. In this biographical and methodological work, which means "From Heresy to Salvation", Ghazali contemplated the salvation of Muslims and offered solutions. The reason for Ghazali's search for a way to salvation was that different groups claimed that their beliefs and thoughts were correct. These allegations led to the beginning of some groupings that deepened the conflicts in the Islamic world. Even if the project of bringing this heterogeneous structure of the Islamic world to a homogeneous identity came from the state, it was also in the heart of Ghazali. This project, which is called the theory of salvation, describes the concepts of "doubt", "depression" and finally "the light that illuminates his mind" that Ghazali encountered in his own life. In this process, it is seen that Ghazali made great efforts to establish the source of knowledge and knowledge on solid foundations. Ghazali said that kalam can be used, Bâtinism is heresy, philosophy needs to be filtered and finally he finds the right way of Sufism.

Keywords: Salvation, kalam, Esoterism, philosophy, sufism.

* Prof. Dr., Çankırı Karatekin University, Faculty of Letters, Department of Philosophy History of Turkish Islamic Thought., ilhanyildiz@karatekin.edu.tr

Geliş tarihi : 12 Temmuz 2021 Kabul Tarihi: 08 Kasım 2021
Makale Türü : Araştırma

Giriş

Tarih boyunca var olmuş dinlerin hemen tamamında spesifik bir hidayet/kurtuluş teorisi bulunmaktadır. Bazıları bireyin kurtuluşa ermesini ön plana çıkarırken diğerleri ise, kitlesel kurtuluşa daha fazla önem atfetmiştir. Yine kimi inançlar dünyevi kurtuluşu baz alırken, bazıları da öte dünyadaki kurtuluşu öne çıkarmış ve üyelerine bu yönde telkinlerde bulunmuştur. Örneğin Musevilikte gerçek kurtuluş dünyevî saadet olarak tanımlanırken; Hristiyan kiliselerinin çoğunda, manevi kurtuluş tam anlamda ön planda olup; kurtuluş, uhrevi enstrümanlarla ve Yaratıcının koşulsuz talebiyle ilişkilendirilmekte, buna bağlı olarak da dünyevî kurtuluş ve bireyin kurtuluştaki rolü arka plana itilmiştir. İslam dini ise, bu dinlerin aksine, hem bireyin bu dünyadaki refahını ön planda tutmuş, hem de sonsuz mutluluğa ulaşmanın pratiklerini salık vererek bireyin ve kitlelerin bir yandan bu dünya öte yandan ahiretteki kurtuluşlarını amaç edinmiştir. Dahası kişinin kurtuluşunu kitlelerin kurtuluşuna sağladığı katkıyla ilişkilendirmiş, bu sayede kişisel ve kitlesel kurtuluşu birbirine bağlamıştır.

İslam'ın belirttiği kurtuluşa bireye başat roller verilmiş, kendisini aşan yerlerde ise Allah'ın rahmet ve yardımına başvurması tavsiye edilmiştir. Yanı sıra Müslümanlardan birbirine değer vermesi, toplumsal birlik ve bütünlük içinde hareket etmesi, birlikte yaşama ve hareket etme dinamiğini bozan unsurları ortadan kaldıracak bir mekanizmanın kurulmasını istemiştir (Ali İmran, 103-104). Yani İslam'a göre olması gereken diye nitelendirebileceğimiz yaşam biçiminde bu dünya-öte dünya, kişi-kitle ve yaratıcı ile insan ilişkileri arasında bir denge olduğu göze çarpmaktadır. İslam'ın amacı, en değerli kul olan insanın bu hayatta saadete ermesini sağlamak, öte dünyada ise sonsuz kurtuluşunu, diğer bir deyişle cennetle ödüllendirilmesini gerçekleştirmektir. Nitekim İslam'a göre asıl kurtuluş, öte dünyadaki kurtuluştur. Bu da bizlerin buradaki yaşantısıyla biçimlenecektir. Yaratıcının en değer verdiği varlık insan olduğu için cebebi toplumlara elçiler yollanmış, bu sayede insanlık için kurtuluş koridorları açılmıştır (Nahl, 36; İbrahim, 4; Mümin, 78; Yunus, 47; Fatır, 24).

İslam literatüründe kurtuluş veya hidayete erme felah kavramı ile ifade edilmektedir. Felâh kelimesini Kur'an-ı Kerim'de 40 ayrı ayette görebiliriz. Bu ayetlerde bir yandan felahın tanımı yapılırken diğer taraftan felaha götürecek yol ve yöntemler anlatılmaktadır. Dünya hayatının sınırlı, öte dünyanın ise sınırsız olmasından ötürü, Kur'an'da felah insanların öte dünyada cezalandırılmaktan kurtulmasını yanı sıra, sonsuz hayatta bireyin korktuklarından emin olması ve umut ettiklerine de ulaşması anlamına gelmektedir. Kur'an'ın bazı ayetlerinde felah, bu dünyadaki başarılarla karşılık gelmekte olup, kalan ayetlerde ise gerçek huzur ve mutluluğu sağlayan manevi kurtuluşla dolayısıyla öte dünya ile eş değerdir. Ekseriyetle Kur'an'da felâh terimi bireysel sorumlulukla ilişkilendirilmiştir. Kur'an'da

“felâh” kelimesinin geçtiği yerlere göz attığımızda terimin kurtuluşa ulaşan ve ulaşamayan kişilerin niteliklerinden bahsedilen yerler, bu hayat ve öte hayatta ayrıcalık belirtisi anlamı taşıyan yerler, buyruk ve öneri kısımlarından sonra dilek anlamındaki yerler, inananların şüphesiz kurtulduğuna delalet eden ayetler ve hidayete erenleri gösterip onlara işaret eden kısımlar şeklinde farklı yerlerde zikredildiğine şahit olmaktayız (Bakara 5; Âl-i İmrân, 104-200; Mâide, 15-35; A'râf, 8-9-69; Enfâl, 45; Yûnus, 17-69-77; Yûsuf, 23; Mu'minûn, 1-10-117; Tâhâ, 64; Hac, 77; Târik, 14-15).

Hadislerde de yoğun bir şekilde felâh kavramından bahsedilmektedir. Konuyla ilgili hadisler tarandığında, kırktan fazla hadiste felah teriminin tüm anlamlarıyla birlikte yer aldığı görülmektedir. Felâh, hadislerde çoğunlukla “Allah’ın affına ve afiyetine mazhar olma, O’nun rızasını kazanma” anlamında kullanılmış, Yaraticının tek oluşuna iman edip şirk koştuktan kaçınan, Allah’ın elçisinin gösterdiği şekilde hareket eden ve fitne fesatla işi olmayan müminlerin felaha ulaşacakları belirtilmiştir. Mesela Ahmed b. Hanbel’in (ö.241) Müsned’inde geçen bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.v.) şu şekilde söylemiştir: “Kim imanında samimi olur, kalbini temiz tutar doğru sözlü olursa, iç dünyasını şüphelerden arındırır, iç huzur ve güvene erişir ve düzgün karakterli olursa kurtulmuştur.” (Ahmed b. Hanbel, 5/147) Başka bir yerde ise Hz. Peygamber (s.a.v.) Uhud’da yaralanmasına vesile olanlar için şunları söylemiştir: “Kendi Peygamber’ini yaralayan bir kavim nasıl kurtuluşa erişebilir?” (Buhâri, 21). Ayrıca felah terimi hadislerde bu dünyadaki kurtuluş manasında da yer almıştır (Demir, 2008, s. 9-10).

İslam literatüründe felah kavramı ile ibadet ve dolayısıyla namaz arasında doğrudan bir ilişki kurulmuştur. Nitekim ezan, insanları günde beş kez “Hayye ale’l felâh/Haydin kurtuluşa” nidâsıyla kurtuluşa çağırmaktadır. Yine ahirete ilk sorgu sualin namazla ilgili olması, kurtuluşa erelmek için ilk olarak sâlih amel işlenmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bu şekilde kişi belirli bir topluluğun üyesi olmakla ya da diğer bir insanın yardımıyla değil, bireysel azmi, inancı, çalışkanlığıyla ve buna karşılık olarak yaraticının isteğiyle hidayete ulaşacak, sonunda sonsuz mutluluk ve huzuru bulacaktır. İnsan gerçekleştirdiği dinen yasak olan eylemlerden ötürü sadece Yaraticıdan af dilemelidir. Yaraticı dilerse, şirk koştuktan kendisine karşı işlenen tüm günahları da affedebilir.

Gazali’ye Göre Hidayet/Kurtuluş Kavramı

Gazali’ye göre, İslamiyet müjdelendikten ve Peygamber Efendimiz (s.a.v.) insanları irşat etmeye başladıktan sonra yaşayan kişilerin kurtuluşa erişmesinin tek yolu İslam dininin gereklerini yerine getirmektir. İslam dini hakkında bilgisi olmamak veya Hz. Peygamber (s.a.v.) konusunda yeterli ve

doğru bilgiye ulaşamamak gibi mazeretleri olan insanlar dışında kendisine Hz. Peygamber'in tebliği gelen her insan İslam'ın hidayete erme kurallarına sahip çıkmak ve bu kuralların gereklerini yapmakla sorumludur. Zira Allah Teâla, kutsal kitaplar ve elçileri aracılığıyla insanları uyarılmış ve onların yapması gerekenleri açık seçik bir şekilde dille bildirmiştir (Gazali, 2018, s.12).

Gazali'ye göre, hidayet yolunu bulmak için araştırma yapmak her insanın görevidir. Bununla da kalmayarak Müslümanların da kurtuluş için çaba sarf etmesi gerektiğini söylemiştir. Gazali kurtuluş yolu ile ilgili olarak araştırmalar yapmış ve bu iddialara sahip bazı grupları tespit etmiştir. Bu gruplara ait kitapları okumuş ve bununla yetinmeyerek bizzat bu grupların arasına katılmış onlarla birebir sohbet etmiş yanı sıra objektif olarak onların inanç ve düşüncelerini anlatan kitaplar kaleme almıştır. Yaşamının sonuna doğru da kaleme aldığı el-Munkız adlı kitabında bu çabasını detaylı bir şekilde anlatmıştır. Hatta bu eserde kendisinin de bizzat bu arayışı yaşadığını ve uzun ve netameli bir süreç sonunda hidayet yolunu bulduğunu anlatmaktadır. Hidayet yolunu bulmak için tecrübe ettiği bu epistemik ve mistik serüveni bütün samimiyeti ile şöyle belirtmektedir:

“Gençliğimin baharından bu yana -yani henüz yirmi yaşına girmediğim buluş çağımdan yaşımın elliye geçtiği bugüne kadar hep bu derin okyanusun dalgalarıyla mücadele edip durdum. Onun derinliklerine korkak ve çekingen biri gibi değil cesurca daldım. Korkusuzca her karanlığa girdim, her problemin üzerine gittim ve zorluğun içine atıldım. Her firkanın inanç esaslarını inceledim, her grubun mezhebine ait incelikleri ortaya çıkarmaya çalıştım. Hangisinin hak; hangisinin batıl; hangisinin Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sünnetine uygun, hangisinin bidat üzere olduğunu öğrenmeye çalıştım. Hiçbir Batıniyi onun Bâtiniliğinin; hiçbir zahiriyi onun zahiriliğinin; hiçbir filozofu da onun felsefesinin mahiyetini ve içyüzünü öğrenmeden bırakmadım (Hanbel, 5/147; Buhari, 21).

Karşılaştığım her kelamcının kelami görüşünün ve davasının mahiyetini ve her sufünün de sufiliğinin sır ve inceliklerini mutlaka araştırdım. Bütün zahitlerin zühd ve ibadet hayatının özünün ne olduğunu öğrenmeye çalıştım. Allah'ı inkâr edenlerin ve ona ortak koşanların inkâr ve şirk cüretlerinin ardındaki sebebin ne olduğunu sorduurdum. Gençliğimin ilk yıllarından beri, hakikati kavramaya olan susamışlığım ve tutkum benim yaratılışımdan gelen bir huy ve alışkanlıktır. Allah bu karakteri benim fitratıma koymuştur. Bunda benim bir etkim ve tercihim söz konusu değildir. Bu sayede çocukluk döneminde bendeki taklit bağımlıyı çözdüm. Örf ve geleneğe dayalı inançlardan kurtuldum. Çünkü Hıristiyan çocuklarının sadece Hıristiyan; Yahudi çocuklarının sadece Yahudi ve Müslüman çocuklarının da sadece Yahudi ve Müslüman olarak yetiştirildiklerini gördüm. Nitekim Allah Resulü'nün kendisinden rivayet edilen bir hadiste:

“Her çocuk İslam karakterine uygun olarak doğar. Sonra anne babası onu Yahudi, Hıristiyan ve ateşperest yapar” buyurduğunu duydum (Buhari, Cenaiz: 80; Müslim, Kader, 22-24). Bundan dolayı içime bir arzu düştü: “İslam karakterine uygun olarak doğmanın“ hakikati ile “anne-babayı ve hocaları taklit ederek öğrenilip benimsenen inançların” hakikatini araştırmak ve başlangıçları telkin olan bu inançları birbirinden ayırmak istedim. Bunların hangisinin hak, hangisinin batıl olduğu konusunda farklı birçok görüş vardı. Sonra kendi kendime şöyle dedim: Benim istediğim, her şeyin gerçek yüzünü öğrenmektir. Öyleyse önce bilginin gerçek yüzünün ne olduğunu öğrenmekle işe başlamam gerekir” (Gazali, 2018, s. 5-6).

Gazali'ye Göre Hidayet/ Kurtuluş Vadeden Gruplar

Yukarıda da ifade edildiği gibi, Gazali, hidayet yolculuğunun kuşku kısmından kurtulup bilgiye olan inancını pekiştirerek tartışmasız ve doğru bilgiye erişmenin koşullarının peşine düşmeye devam etmiştir. Fakat bilginin var olduğundan kuşku duymayı bıraksa da, bilgiye erişme koşulları hakkında yine müphem bir tavır takınmaktadır. En çok aklın karar vermesi ve kesinliği hakkında şüpheye düşmüş, ancak bu konudaki tereddütleri çok uzun sürmemiştir. Akıl hakkında yaşadığı kısa süreli kuşku aşamasından da kurtulan Gazali bu konuyu el-Munkız'da şu şekilde belirtmektedir:

“Nihayet günün birinde Yüce Allah beni bu dertten ve bunalımdan kurtardı. Vicdanım normal sağlıklı haline döndü. Artık zarurî akıl prensiplerini onaylıyor, onları güvenilir temel dayanaklar olarak kabul ediyordum” (Gazali, 2018, s. 5-6).

Bahsedilen bu kafa karışıklığı yaşadığı dönemden sonra aklın önderliğinde olayları, gerçekleri ve yaşanan topraklarda yer alan akımları, ideolojik olayları tartışmaya, araştırmaya ve yeni bir değerlendirmeye tabi tutmaya başlayan Gazali için sonunda esinlenme devri sona ermiştir. Dolayısıyla geçirdiği bu kuşku döneminin sonunda yeniden taklit etmeye yönelmesi gerçekçi olamazdı. Çünkü esinlenen kişinin bu eylemini sürdürebilmesi için taklit ettiği şeyden haberdar olmaması gerekmektedir. Oysa Gazali bu kısmı geçeli çok olmuş kendi ifadesiyle artık tahkik dönemine geçmiştir. Sokrates'e ait olan “sorgulanmamış hayat yaşamaya değmez” sözünün adeta bir pratiğini yaşamıştır. Hayatına yön verebilmek için farkında olarak veya olmayarak küçümsediği felsefe yöntemlerini kullanmaya başlamıştır.

Din, bazı felsefe disiplinlerinin söylediği gibi, açıklanmaya ihtiyaç hissetmeyen ve körü körüne bağlanılan dogmatik bir kurum değildir. Zaten bu durum insanın tabiatına da uygun değildir. Çünkü insan tabiatı gereği düşünen, araştıran, öğrenen ve eleştiren bir yapıya sahiptir. Bu sebeple insan,

inanç konusunda zaman zaman birtakım şüphelerin içine düşebilir yahut şüphe içindeki insanların bazı itirazlarıyla karşı karşıya kalabilir. Bu nedenle insan, yerine göre kendisini, yerine göre de başkalarını tatmin etmek için bir takım deliller arayıp bulma ihtiyacını duyar. Gazali'ye göre, Allah'ın varlığı konusunda insanın kendi iç dünyasında da bir uğraş vardır. Bu uğraş iki temel süreçten geçmektedir: Birincisi taklit; ikincisi ise, tahkiktir. Taklidi iman, imân esaslarının aile ve çevreden delilsiz bir şekilde öğrenilmesi ve kabul edilmesiyle elde edilen zayıf bir imândır. Böyle bir imâna sâhip olanlar günaha girebilir; vesvese, şüphe ve hatta küfre düşebilir ve dolayısıyla cehenneme sürüklenebilir. Tahkîkî imân ise, imân hakikatlerini delil ve ispatlarıyla birlikte bilimsel yol ve yöntemlerle öğrenip kalben tasdik etmekle elde edilen ve bulunan her delil ile daha da kuvvetlenen sağlam bir imândır. İnsan her yerde ve her şeyde tevhide dâir delilleri görür ve bütün kâinâtı Kur'ân gibi okursa Allah'ı görür gibi imân eder hâle gelir. Tahkîkî bir imân sâhibi eleştirildiğinde inancı sarsılmaz, şüpheye düşmez. Böyle kuvvetli bir imân son nefeste de şeytana mağlup olmaz.

Zaten Kur'ân-ı Kerim'in temel hedefi de, Müslümanları tahkîkî imâna ulaştırmaktır. Gazali, herkesin imânını kuvvetlendirmesinin farz-ı ayn olduğunu söyler. Tabiatıyla dini fikir ve kanaatlerin kişilerin hayatında taklit derecesinden çıkarak tahkik derecesi yönünde yol alması, ciddi bir düşünce sürecini de beraberinde getirmektedir. Allah'ın varlığına iman, Gazali'nin de haklı olarak işaret ettiği gibi, çok kere taklit derecesinde bir başlangıç gösterir. Birçok ilmi gayret sonunda insan, inancını makul gerekçelere dayandırdığı zaman tahkik derecesine ulaşır. Gazali'ye göre, insanın taklidi imandan tahkiki imana ulaşması gerekmektedir. Eğer Müslüman, ailesinden gördüğü ve duyduğu gibi iman etmeye devam ederse hüsrana uğrar (Gazali, 2018, s. 5-6). Tahkiki iman gerçek inanç olup inancın içselleştirilmesi ve imanı kendimize mal etmemiz anlamına gelmektedir. Yani imanı kafamızda ve kalbimizde hissetmemizdir. Başka bir deyişle imanın dilimizden, kafamıza ve kalbimize taşınmasıdır. Eğer bu gerçekleşmezse yapılan hiçbir amel, sahici olmaz. Kur'an'da geçen "kül" (İbrahim, 18) ve "serap" (Nur, 39) metaforları bu durumu anlatmak için kullanılmaktadır. Bu iki metaforla açıkça görüldüğü gibi hakiki imana sahip olmayan insanın amelleri küle benzetilir, ancak külü rüzgâr dağıtır; diğer ayette ise, seraba benzetilir, serap ise yanına gidildiğinde kaybolur. Sonunda insan, Allah'la ve hesapla baş başa kalır (Demir, 2008, s. 43).

Gazali'ye göre, önümüzde tek bir seçenek bulunmaktadır; o da hidayete erdirecek asıl bilgiye ulaşmaktır. Nitekim kurtuluşa erdirecek gerçek malumata erişme yolculuğuna nasıl başladığını Gazali şu şekilde açıklamaktadır. Gazali bu yolda hiçbir Bâtını mezhepliği ihmal etmeden onun Bâtiniliğinin mahiyetini incelemeyi diliyor, hiçbir zâhiri görüşlüyü istisna etmeden zâhirîliğinin sonucunu bilmek istiyor. Hiçbir felsefe taraftarını bir yana bırakmaksızın felsefesinin özünü kavramayı amaçlıyor.

Hiçbir kelâm âlimini hariç tutmaksızın kelimanın ve tartışmasının gayesinden haberdar olmak istiyor. Hiçbir sûfiyi göz ardı etmeksizin tarikatının sırrına erişmek istiyor. Hiçbir ibadetle meşgul kişiyi (âbidi) görmezlikten gelmeksizin ibadetinden ne elde ettiğini gözlemeye çalışıyor ve hiçbir Allah'ı tanımaz zındığı ihmal etmeksizin bu kişinin Allah tanımazlığa ve zındıklığa cüret edişinin arkasındaki sebepleri kavramak istiyor. Yukarıda da ifade edildiği gibi, kısa sürmeyen arayış dönemi sonunda Gazali ulaştığı kanaati şöyle ifade etmektedir:

“Allah beni bu hengameden kurtarınca gerçeği arayanların dört grupta toplandığını gördüm. Aradığım gerçek bu dört sınıf insanın dışında olamaz. Çünkü hakikati arama yoluna koyulanların tamamı bunlardan ibarettir. Eğer hakikat bunların yolunun dışında ise, artık hakikati bulma ümidi kalmaz.” (Gazali, 2018, s. 15)

Gazali, Allah engin lütfu ve merhametiyle bu şüphe evresinden beni kurtarınca gerçeği arayan dört topluluk olduğunu gördüğünü belirtmektedir. Bunların ilki kelamcılardır ki; onların düşünce ve kanıt aracılığıyla sonuca ulaşmaya çalışan kişiler olduğu söylenir. İkincisi grup Bâtınilerdir. Bâtıniler de, gerçekleri küfür ve yanıldan muhafaza edildiğini düşündükleri masum imamdan aldıklarını belirtirler. Bir diğer topluluk olan felsefeciler de, kendilerinden bahsederken kanıt ve mantığa dayandıklarını öne sürerler. Hakikate ulaşmak isteyen toplulukların bir diğeri ise sufilerdir. Gazali'ye göre sufiler kendilerinin Allah'ın sevgili kulları olduğunu öne sürüp, kalp gözlerinin açık olduğunu savunmaktadırlar. Şimdi bu dört grubu Gazali'nin bakış açısıyla incelemeye başlayalım (Gazali, 2018, s. 16);

Kelamcılar

Gazali'nin kelâm ilmi ve kelâm âlimleri ile ilgili düşünceleri üzerine şimdiye kadar sayısız çalışma yapılmıştır. Dahası kendisinin kelam hakkında konuşmayı reddettiği, kelamı günah kabul edip kelamla uğraşanları da küfre sapanlarla bir tuttuğu ve kelamın kişileri yarardan ziyade zarara uğrattığını belirttiği şeklinde yorumlar yapılmıştır. Ancak Gazali'nin ameli olarak Şafii ve itikadi olarak Hanbeli mezhebine bağlı olduğunu unutmamız gerekmektedir. Nitekim eserlerinde kelam aleyhinde sarf ettiği sözler genellikle İmam Şafii ve Ahmed b. Hanbel'in kelam ilmi hakkındaki görüşlerinden ibarettir. Örneğin, Gazali'nin *Kavaidü'l- Akaid* adlı kitabında İmam Şafii'nin: ‘Şirkin dışında insanın Allah'a karşı yapacağı bütün günahlar Kelâm ilminden okuyacağı bir şeyden daha hayırlıdır’ dediğini aktarırken, Ahmed bin Hanbel'in ise: ‘Kelâm âlimleri zındıktırlar; Allah'a ve ahirete inanmazlar’ dediğini bildirir. Yine Gazali Ebû Yûsuf'un ‘Kelâm öğrenen zındık olur’ hükmünü verdiğini söyler (Gazali, 2016, s. 46).

Bu tartışmalara daha fazla girmeden bizzat Gazali'nin eserlerinden hareket ederek onun kelim hakkındaki görüşünü ve kendisine göre hidayete erme seçeneği olarak gördüğü kelim tanımını anlatacağız. Gazali'nin kelama dair düşüncelerini daha iyi kavramak için O'nun *el -İktisâd fi'l-İtikat* ve *İlcâmü'l-Avam an İlmi'l-Kelâm* adlı eserleri oldukça önemlidir. Tartışmamızın belirli bir çerçevede kalması için biz yalnızca Gazali'nin kelâma ve kelamla uğraşanlara yönelik görüşü ve kelamın bireyleri hidayete erdirip erdiremeyeceği hakkındaki temel düşüncelerini ele alacağız. Kelâm konusu, farklı sürelerde ve tarzlarda Gazali'nin birden fazla çalışmasında yer almıştır. Değişik çalışmalarda vuku bulan kelâm hakkındaki tartışmalara göz atıldığında kimi tereddütlerin var olduğu izlenimine kapılabiliriz. Bahsi geçen tereddütler düşünce insanları için günümüzde de güçlük yaratmaktadır. Ancak çalışmalara göz gezdirilirken kronolojik sıralama göz önünde bulundurulduğunda ve Gazali'nin öncelikle şüpheye düştüğü dönemdeki düşünce tarzı ve ardından gelen yaşam şeklini devam ettirme şekline bakıldığında var olduğu düşünülen ya da var olduğu sanılan tereddütler yok olacak ya da hiç olmazsa üstesinden gelinebilecektir. Bahsettiğimiz nedenlerden dolayı ilk olarak yüzeysel bir kelim görüşü ortaya koyacak ardından da sorunlu kısımların üstesinden gelmeye çabalayacağız. Gazali için kelim ilmi İslâm akaidinin ve İslâmî uğraşların en temellerindedir. Dolayısıyla Gazali'nin eserlerini bütüncül şekilde ele aldığımızda kendisinin kelamın gerekliliği hakkında konuşmaya dahi tenezzül etmediğini görmekteyiz. Tersine o, kelâm hakkında ortaya koyduğu düşüncelerinde kelamın varlığını ön koşul olarak kabul etmiş ve tartışmalarını ona göre şekillendirmiştir.

Dahası kelim ilmi ile meşgul olmayı birçok çalışmasında farz-ı kifaye, belirli koşullar altında da farz-ı ayn şeklinde belirtmektedir. Gazali'nin kelâma yönelttiği tenkitler ise genellikle bu uğraşın öznelere yönelttiği eleştirilerden ibarettir. Kelam âlimlerinin kelim hakkında bilgisi olmayanlara yönelik tavırları kelâm haricindeki iş kolları ve meşrep üyelerine karşı olan duruşları Gazali'nin kritik ettiği konularda önemli bir yer kaplar. Mesela, kimi kelim âlimlerini tekfirde aşırıya kaçmakla itham etmiş, Allah Teâlâ'nın bağışlayıcılığını sınırlandırarak cenneti sadece kelamla uğraşanlara ayırdıklarını öne sürmüş ve kendilerinin bu tavırlarını şiddetle eleştirmiştir. Gazali *el-İktisâd*'da ise: “Bu ilim (kelâm) Müslümanların tamamı için değil, ancak bir kısmı için çok önemlidir ve bu ilimde ortaya koyacağımız deliller manevî hastalıkların tedavisinde kullanılacak olan ilaçlar gibidir” diye belirtmiştir. Ardından, “şayet bu ilaçları uygulayacak olan doktor yaptığı işin erbabı ve keskin zekâ, sağlam görüş sahibi değilse hastalıkları tedavi etmek söyle dursun, mevcut durumun çok daha kötüye gitmesine sebep olacaktır”, şeklinde bir söylemde bulunarak tekrardan kelim ilmiyle uğraşanların ne yaptığını bilen kişilerden oluşması zorunluluğunu göstermiştir (Gazali, *el-İktisâd*, 18).

İmam Gazali'ye göre bir başka topluluk ise işitmek ve esinlenmek yoluyla Allah Teâlâ'ya iman ettikleri halde mizaç açısından akıllı ve düşünceli kişilerdir. Bahsi geçenler, inançlarının temeli henüz oturmadığı için içlerinde iman hakkında bazı şüphelere düşebilirler. Bu tarz bir vakayla yüz yüze geldiklerinde kendilerine fazla yüklenmemek ve uhrevi destek vermek doğrudur. Sorunu çözebilmek için kendilerini bu gibi durumlar içinde bulan kişilere makul gelen ve kolaylıkla benimseyecekleri şeyler fısıldamak ve kanıtlar ortaya koymak şarttır. Çünkü kendilerinin bu kuşku halinden çıkarılması ve imanlarının sağlam temellere oturtulması gerekir. Kuşku halinin üstesinden gelebilmek adına kendilerine kutsal kitaptan bir kısım, ya da sözüne güvendikleri bir bilginin görüşleriyle kanıt sunulmalıdır. Bu sayede şüpheleri ortadan kaldırılmış ve tekrardan gönül refahına erişmiş hale gelirler. Eğer bu açıklamalar onlar için yeterliyse ve kuşku durumu ortadan kaldırılmışsa öne sürülecek yeni delillere ihtiyaç yoktur. Tartışma yaratacak deliller öne sürmek, başka karışıklıkların ortaya çıkmasına neden olabilir. Bu da arzu edilmeyecek sonuçların ortaya çıkmasına sebebiyet verir. Ancak o kimselere ayet, hadis ve bilginlerin görüşleri yeterli gelmemişse, farklı bilimsel kanıtlarla olayı desteklemek zorunluluk haline gelir. İşte bu kısımda kelimelerin sahibi olur.

Kelâm, ilmi kanıtlar eşliğinde düşünsel sebepler ortaya koyarak bu gibi kimselere yardım edecek ve problemin çözümlenmesini kolaylaştıracaktır. Bahsedilen 3. ve 4. topluluklar için kelâmın yeri oldukça önemlidir, dahası zorunludur. Çünkü onlar içine düştükleri kuşkulardan, sorunlardan, kafa karışıklıklarından kurtulmak adına kelâmın ışığına ve bu ilimle uğraşanların işaret ettiği hidayete erme tarzlarına gereksinim duyarlar. Bu doğrultuda bu gibi kişilere gereken en temel hidayete erme yolunun kelâm olduğu söylenebilir. Gazali'nin bu düşünceleri kuşkuya düştüğü zamanların ardından da devam etmektedir. Çünkü daha sonra da kendisinin kelâmın İslâm toplumlarından tümüyle silinmesine dair ortaya koyduğu net bir tavırla karşılaşmamaktayız. Yer yer kendisinin kelâm için olumsuz düşünceleri olsa da Gazali'nin eserleri tümüyle göz önünde bulundurulduğunda kendisinin söylediği haram yaklaşımının kesin bir hükme bağlanmadığı ve ancak bazı koşullar altında olduğu görülebilir. Gazali konuyu *Faysalu't-Tefrika beyne'l-İslam ve'z-Zendeka* adlı eserinde şöyle irdelemektedir: “Biz ikiyüzlülüğü ve ‘acaba ne derler?’i bir kenara bıraktığımız zaman, zararı çok olduğu için, kelama dalmanın haram olduğunu açıkça söyleriz. Bu hükümden ancak iki sınıf istisna edilebilir:

a) İçine bir kuşku yerleşmiş olup, tavsiye niteliğinde görüşlerle ve Allah'ın elçisi tarafından salık verilen herhangi bir olayla kuşkudan kurtulamayan kişiler. İşte kelâm düşüncesi bakımından düzenlenmiş olan bir tavsiye, bahsi geçen bu kişilerin kuşkusunu ortadan kaldırıp onları içine düştükleri bataklıktan kurtarabilir.

b) Akli melekelere problem bulunmayan, dinî inancı sağlam ve güçlü bir imana sahip olan, fakat istemsiz bir vesveseye düşüldüğünde o hastalığa yakalanan kişiye çare olmak ve aynı şekilde bir yoldan çıkmış onu yolundan saptırmaya çalıştığı vakit sağlam durmak amacıyla kelâm ilmine başvurma yolunu tutan kişiler. Dahası Gazali için bu tarz bir amaçla kelâm ilmine vakıf olunması gereklidir. Farklı yollarla bireyin güçlü imanına yeniden sahip olması elde edilemediğinde, sorunun üstesinden gelinmesinde kuşkuyu giderecek derecede kelâm ilmine vakıf olunması zorunludur (Gazali, 2018, s. 17-19; Demir, 2008, s. 42).

Felsefeciler

Gazali denildiğinde zihnimizde beliren ilk alan muhtemelen felsefe ve filozoflardır. Bazıları onu önemli bir filozof, bazıları ise İslâm felsefesinin tabutuna son çiviye çakmış olan bir felsefe karşıtı olarak tanımlar. Gazali'ye yöneltilen eleştiriler de ona yapılan övgülerde onun felsefe ile olan ilişkisinden yola çıkarak yapılmıştır. Kimileri bu sapkınlık kuyusunun üstünü örttüğü için kendisine methiyeler sıralamış, kimileri ise felsefeye onarılamaz hasar bıraktığını iddia etmişlerdir. Nitekim Gazali'nin Farabi ve İbn Sînâ'yı tenkit ettiği kısımlardan bir tanesi de bu iki filozofun tümüyle Aristoteles felsefesinin gölgesinde kalmış olmalarıdır. Gazali'ye göre, Farabi ve İbn Sînâ yeterli kritiğe maruz bırakmadan Aristoteles'in düşüncelerini İslâm çevreleriyle özdeşleştirmiş ve bu yolla hak ve batılın ayırımını güçleştirmişlerdir. Kısacası felsefe o dönemin en popüler fikir sistemlerinden biri olarak göze çarpmaktadır. Dolayısıyla kişisel kurtuluşu ve aynı zamanda İslâm çevreleri adına kurtuluşu hedefleyen Gazali'nin bir sonraki durak noktası da bahsettiğimiz nedenlerden dolayı felsefedir. Kendi deyişiyle, istediği hidayete erme çaresini kelâmda göremeyen Gazali sonunda gözünü felsefeye dikmiştir. Gazali'nin felsefe yolculuğu doğal olarak Gazali'nin ardından İslâm çevrelerinin felsefeyle ilişkisine önemli ölçüde tesir etmiştir.

İlahiyat alanında kelâm ve İslâm felsefesinin aslında bir ve aynı olduğu tartışması bilinmektedir. Dolayısıyla Gazali kelâm alanında çalışırken aynı zamanda felsefi konularla da ilgilenmeye başlamıştır. Böylelikle kelâmdan sonra felsefeye kolaylıkla geçmiştir. Bu durumu Gazali şöyle anlatmaktadır:

“Kelâm ilmini iyice öğrenip bitirdikten sonra felsefe ilmine yöneldim. Şunu kesin olarak anladım ki, bir ilme en derin meselelerine kadar vakıf olmayan kimse o ilimdeki bozukluğu fark edemez. İlme öyle vakıf olmalı ki o ilimde en büyük alim kabul edilen kimsenin seviyesine ulaşılmalı hatta onu da geçmelidir. O alimin kavrayamadığı ince meseleleri ve derin hususları kavramalıdır. Ancak bu durumdaki bir alimin o ilmin bozuk olduğuna dair sözü doğru olur. Felsefeyi derinlemesine incelemeye gayret etmiş herhangi bir İslâm alimi bilmiyorum. Kelâm alimlerinin filozofların düşünce ve

söylemlerini çürütmek için kitaplarında dile getirdikleri görüşler karmaşık, anlaşılmaz, birbiriyle çelişen ve tutarsız sözlerden ibarettir. İlimlerin inceliklerine vakıf alim bir yana sıradan halktan bir kişi bile o sözlere inanıp kanmaz. Bir mezhebi iyice anlamadan onun özüne vakıf olmadan onu reddetmek, karanlığa taş atmaktan başka bir şey değildir. Bundan dolayı hiçbir hocadan yardım dahi almadan felsefe kitaplarını ciddi bir çalışmayla incelemeye başladım. Bunu da dini ilimlere ayırdığım öğretim ve kitap yazma faaliyetlerimden artan boş vakitlerimde yaptım. O sırada Bağdat'ta üç yüz öğrenciye ders vermekteydim.

Yüce Allah boş zamanlarımda yaptığım bu çalışma sürecinde iki seneden az bir zamanda beni ileri derecede felsefeye vakıf hale getirdi. Felsefenin bilgilerini iyice anlayıp öğrendikten sonra yaklaşık bir sene boyunca bu bilgiler üzerinde düşündüm, onun, ince ve hassas meselelerini araştırdım. Sonunda felsefedeki aldatmaları, karışıklıkları, hakikat ve hayalleri kesin bir şekilde kavradım. Dolayısıyla şimdi filozofları ve ilimlerinin hikâyesini benden dinle. Ben filozofların birkaç kategoriye ilimlerinin de birkaç bölüme ayrıldığını gördüm. Onların eskileri ve sonrakileri ile de ilkleri arasında hakikate yakınlık-uzaklık bakımından büyük farklılıklar olmakla beraber hepsi de inkâr ve ateizm damgasını taşımaktadırlar” (Gazali, 2018, s. 22).

İslâm çevrelerinin sorunlarını bireysel iç yaşantısına sirayet ettiren ve buna çare arayan Gazali'nin bir hidayete erme rotası olarak felsefeyle düelloya çıkması aynı zamanda Müslümanların da hak arayışı haline gelmiştir. Gazali'ye göre kişileri veya bir akımı eleştirmenin, onaylamanın ya da reddetmenin koşulu bahse konu olan kişi veya sistemin hakkıyla öğrenilmesine dayanır. Bu nedenle kritik nesnesi haline gelen bilim ya da bilimsel alan konusunda kendi üyelerinin/taftalarının olduğu ölçüde, hatta daha büyük ölçüde malumata vakıf olmalı istişarelerde bulunmalı ve bu alanda söz sahibi olunacak düzeye ulaşılmalıdır. Bakıldığında Gazali'nin bu düşüncesini kelamın yanı sıra felsefe alanında da gerçekleştirmeyi başardığını söyleyebiliriz. Dahası iddia edebiliriz ki Gazali ilahiyat hususunda söz sahibi olan düşünürler içinde felsefe ilmini ileri düzeyde soruşturan ve karşılaştıklarını sindirebilen öncü biridir. Gazali ayrıca Batı felsefesini, profesyonel düzeyde eleştiriye tabi tutan ilk İslâm bilginedir. Hatta bu hususta belki de ilk sıradadır. Haliyle sözü edilen şeyler yalnızca İslâm çevreleriyle sınırlı kalmayıp aynı zamanda tüm çevrelerde ününe ün katmasına neden olmuştur. Kendisi Bağdat'ta eğitimle meşgul olurken diğer taraftan da düşünsel bilgisini genişletmeye çalışmıştır. Bu nedenle ders verdiği zamanlar haricindeki tüm çabasını felsefe ve düşünürler için sarf etmiştir. Bu süreç üç seneye yakın bir zaman diliminde gerçekleşmiştir. Ardından bir senede vakıf olduğu bilgiler hakkında zihin yormuş ve olayları kavrama konusunda önemli adımlar atmıştır. Gazali geçirmiş olduğu

değişimin ardından kendisini büyük felsefi problemleri idrak edebilecek ve yorumlayabilecek düzeye getirmiştir. Bu zaman zarfında düşünsel bilgisini büyük emekleriyle genişletmiş, dahası bu hususta önemli güçlükler yaşamış ve bireysel çabalarıyla alanda söz sahibi olan filozofların çalışmaları üstünde soruşturma ve eleştirilerini noktalarak felsefi anlamda hatırı sayılır derecede bilgiye sahip olmuştur. Gazali Antik Yunan Felsefesini ve bu felsefenin en büyük temsilcilerinden biri olan Aristoteles'i Fârâbî ve İbn Sina'nın naksetmiş olduğu haliyle tanımış ve bu iki düşünürün çalışmalarından faydalanarak Aristoteles hakkında bilgi sahibi olmuştur (Gazali, 2018, s. 33; 2005, s. 4).

Zira kendisine göre Aristoteles'i en doğru bilen ve onu İslâm çevrelerine en güvenilir biçimde aksettiren düşünürler Farabi ve İbn Sînâ'dır. Pek çok açıdan bu iki filozofu eleştiriye tabi tutan Gazali bu hususta ise haklarını vermeyi unutmamıştır. Büyük bir süreçte tamamlanan çalışmalarını bitirerek düşünürleri ve onların izledikleri politikaları eleştiriye tabi tutan Gazali'ye göre, felsefeyle uğraşanlar ve özellikle İslâm felsefecileri gerçeği bulmaya çalışırken yollarından sapmış ve gerçek sandıkları dalâlete düşmüşlerdir. Onlar, fütursuz bir biçimde beslenmeye başladıkları bu kaynağın verilerini sorgulamaya tabi tutmadan İslâm dünyasına getirerek kocaman bir gaflette bulunmuşlardır. Arkalarından gelenler de düşünürlerin açtığı bu patikadan devam etmişler ve Aristoteles'in tamamen haklı, hep doğruları söyleyen ve üstün bir kişilik olduğunun düşünülmesine yol açmıştır. Fakat kendileri gerçeğin yolundan sapmışlardır. Ulaştıkları bilgilerde gerçeğin ufak parçaları yer alsa da bu parçaları yanlışlarla bir arada tuttuklarından yalan ve gerçek birbirine girmiş ve karmaşık bir hal almıştır. Kendilerinin sebep olduğu bu hatalar İslâm dünyasını bütünüyle etkilemiş; bu hatalı ve sapkın yol, İslamiyet'i tehlikeye düşürecek noktaya gelmiştir (Gazali, 2018, s. 23-24).

Filozofları dehriyyun, tabiiyyun ve ilahiyyun olarak üç bölüme ayıran Gazali İslam filozoflarını ilahiyyun bölümünde şöyle anlatmaktadır:

“İlahiyatçı filozoflardan biri Eflatun'un hocası Sokrat'tır. Eflatun'da Aristo'nun hocasıdır. Mantık ilmini düzene koyan felsefe ilimlerini de özetleyerek kolayca faydalanılır hale getiren Aristo'dur. Daha önce söylenmemiş ve yazılmamış meseleleri dile getirmiş ve çalışmalarıyla felsefeyi geliştirmiş ve olgunlaştırmıştır... Bir süre sonra Aristo, Eflatun ve Sokrat'a ve ayrıca kendinden önceki ilahiyatçı filozofların tümüne karşı çıktı. Dahası karşı çıkmakla kalmayıp onlarla ilişkisini keserek kendince bir yol tuttu. Ne var ki o da reddettiği filozofların inkar ve bidat niteliğindeki düşüncelerinden bütünüyle sıyrılmadı. Kendi zihin dünyasında onlardan kalıntılar taşımaya devam etti.

Bu sebeple hem bu filozofları hem de onlarla aynı düşünceye sahip olan İbni Sina, Farabi ve benzer Müslüman filozofları kâfir kabul etmek

gerekir. Bununla birlikte Aristo'nun düşünce sisteminin ve ilmini bu iki filozof kadar başarılı bir şekilde İslam dünyasına aktarabilmiş başka bir Müslüman filozof da yoktur" (Gazali, 2018, s. 25).

Düşünürler konusunda bu şekilde teşhiste bulunan Gazali, dönemindeki felsefe dünyasının gerçek yüzünü ve bu alanda devam eden kişilerin hatalarını ortaya koymak amacıyla faaliyette bulunmuştur. Yani kendisi felsefeyle alakalı yol haritasını çizmiş, çizdiği harita üzerinde eylemlerini başlatmış, bu sayede felsefenin yanlıgılarını ve tehlikelerini ortaya dökmeye çabalamıştır. Bu bağlamda ilk olarak filozofların nasıl insanlar olduğunu ve neyi amaçladıklarını göstermeye çalışmıştır. Bu amaçla ilk olarak *Felsefenin temel ilkeleri (Makâsidü'l-Felâsife)* adlı eserini yayımlamıştır. Bahsi geçen eser önemli felsefî bilgiler ihtiva etmesinin yanı sıra onun felsefe alanındaki hâkimiyetini de ortaya sermesi açısından önem arz eder. Bu kitapla gerçekte amaçladığı felsefe icra etmekten çok düşünürlerin tutumlarını kusurlu ve kusursuz şeklinde tanımlamadan ve eleştirmeden olduğu gibi gün yüzüne çıkarabilmek ve bundan sonraki adım olan kritik kısmına geçişi sağlamaktır. Fakat Gazali bu çalışmada düşünürlerin yalnızca ne söylediklerinden ziyade, ne söylemeyi istediklerinden de bahsetmiştir. Bu nedenle o, kimilerince düşünürlerin düşünmediklerini düşündüğü nedeniyle tenkit edilmiş, kimileri ise ondan Fârâbî ve İbni Sînâ'yi herkesten doğru idrak eden kişi diye bahsetmişlerdir.

Gazali, felsefenin tüm detaylarına hakim olduğuna kanaat getirip bu alanın hedeflerini belirlemenin ardından bir sonraki kısma ilerlemiş, kısaca o ünlü felsefe kritiğini hayata geçirmiştir. Bu sayede Makasid'da felsefeyi yalnızca tarafsız bir gözle aktarmaya çabalayan Gazali, Tehâfutü'l-Felâsife'de, kritik etme aşamasına geçmiştir. Gerçekte Gazali'nin felsefe eleştirisini bir tek Tehâfut ile sınırlandıramayız. Mesela, Munkiz'da da genel itibarıyla felsefeye bir tenkitte bulunduğunu söyleyebiliriz. Fakat Tehâfut Gazali'nin belirtmiş olduğumuz hedefini gerçekleştirme yolunda vermiş olduğu ilk ve tek eserdir. Gazali Tehâfut'a bir gözleminden bahsederek giriş yapmaktadır. O, etrafındaki kişiler tarafından akıl ve idrak yetkinliği bakımından diğerlerinden ayrıldıklarını söyleyen elit bir topluluğun İslam'ın buyurdukları hakkındaki rollerini bir kenara fırlattıklarını; İslam'ın izin verdiklerine ve yasak ettiklerine dair başlıca temellerini küçümseyip hor gördüklerini; İslam'ın belirlediği sınırları önemsemedikleri; dahası kimi kişilerin peşinden giderek İslami gelenekten tamamıyla çıktıklarını belirtir (Gazali, 2005, s. 1).

Gazali'ye göre bu kişilerin küfre sapmalarının temeli de sağdan soldan duyulma ve sıradan bir esinlenmeden ve düş gibi gerçek üstü şaşalı fantezilerin sebep olduğu, nazari bir soruşturmada farklı bir olay olduğu söylenemez. Bu gibiler Sokrates (M.Ö. 469 - 399), Platon (M.Ö. 428-347) ve

Aristoteles gibi ünlü düşünürleri işitmişler ve böyle düşünürlerin ne derece zeki, tarzlarının ne kadar orijinal, hendese, mantık, doğa ve din bilimlerinde nasıl aşmış olduklarını söylemişlerdir. Ancak sayılan bu niteliklerinin yanında tüm inançları reddettiklerini ve hepsinin insanlar tarafından oluşturulmuş kurallar ve rastgele seçilmiş pratikler olduğunu düşündüklerini işitmişlerdir. Haliyle bu tarz olayları duyunca da toplumun ve alt tabakanın inandıklarından kurtulup, kendilerince elit olarak gördükleri kişilerin grubuna girmek için küfre göz kırpmışlardır. Bahsi geçenler, akıl ve idrak yeteneğinin, hakikatten esinlenmeyi terk edip, batıl olana yönelmekle ortaya konabileceğini zannederler ki, Gazali'ye göre alt tabakadaki budalalar dahi bunlara kıyasla harika bir haldedir. Çünkü budalalar en azından zekâyı yoldan sapmışlara özenmekte bulmazlar. Onun için budalalık, bu tarz bir akla kıyasla hidayete daha çok yaklaşmıştır (Demir, 2008, s. 50).

Ünlü düşünür eleştirileriyle ilgili yirmi husus belirlemiştir. Bu hususlardan on bir adedinde düşünürlerin görüşlerini yanlışlamak ve hatalarını göstermek manasında “ibtâl”, altı hususta çaresiz kılma ve seçeneksiz bırakma anlamında “taciz”, iki hususta düşünürlerin sergiledikleri delillerin hatalarını göstermek adına “acz”, bir hususta ise kandırma yöntemine başvurduklarını nitelemek için “telbîs” kavramlarını tercih etmiştir. Gazali bahsedilen bu terimleri bilinçli bir şekilde tercih etmiş ve irdelediği konunun kişisel hedefi açısından bulunduğu önemini ve olayın değerini ortaya koymak için kullanmıştır. Gazali bahsettiği yirmi konudan on yedisinde düşünürlerin bakış açılarını eksik ve kusurlu göyerek hepsini “bidat” olarak kabul etmiş, evrenin sonsuzluğu, Yaratıcının yalnızca küllilerden haberdar olup cüzilerden haberdar olmadığı ve haşirin bedensel olmak yerine ruhsal olduğu şeklindeki söylemlerinden ötürü ise kendileri için daha sert bir tutum olarak “tekfir” terimini tercih etmiştir. Gazali'nin düşünürleri eleştirmesinin sebepleri ve bu sebeplerin tartışılması konusuna sonraki kısımda değineceğimizden kendimizi yinelememek adına sadece kendisinin bahsedilen konularda düşünürleri eleştirdiğini belirtmekle kalalım.

Gazali el-Munkız adlı kitabında öncelikle İbni Sina ve Farabi'nin aktardıklarına göre ifadesini kullanarak dehriyyun (ateistler) ve kısmen tabiiyyun ve doğrudan ilahiyunu suçlamıştır. Daha sonra İbni Sina ve Farabi'nin de onların görüşlerine ses çıkarmadığını söyleyerek onları da küfürle itham etmiştir (Gazali, 2018, s. 33). Felsefî araştırmalarını noktalayan ve bu alanın kendisini, hedeflediği yere ulaştırması bakımından yetersiz gören Gazali'ye göre akıl tek başına insanın tüm gereksinimlerine ve taleplerine yanıt olamayacağı gibi tüm bu güçlüklerin üstesinden de gelemez. Dolayısıyla gerçeğin üzerindeki esrar örtüsünü kaldırmaya akıl tek başına yetemez düşüncesi Gazali'de vuku bulmuştur. Bu nedenle felsefe, onu içine düştüğü halden çekip çıkaramayacağı gibi İslâm alemi adına da bir hidayete erme seçeneği olamaz diyen Gazali, daha sonra bu alandaki

soruşturmalarını noktalamış ve saptadığı başka rotalara doğru yola koyulmuştur (Gazali, 2018, s. 33; 2005, s. 4).

Bâtıniler

Gazali'ye göre, Bâtıniler, her şeyin anlam ve hakikatini, hak üzere bulunan bir masum imamdan öğrenmek gerektiğini söylüyorlardı (Gazali, 2018, s. 44). Bunlar gerçekte Allah'ın varlığı yok sayan, O'nun elçilerini eleştiren, sonunda yeniden yaratıcıya dönüleceğini kabul etmeyen kişiler olsalar da, açıkça söyleyemedikleri bu düşünceleri gizliden gizliye yaymak için çabaladılar. Bu sayede kendileri müminlerin inançlarına zarar verecek, birbirlerine olan desteklerini yıpratacak, sonunda da müminlerin hükmünden feragat edeceklerdi. Haliyle güya Müslümanları inanç ve politik açıdan kurtuluşa erdirme safatasıyla yola koyulan bu topluluk gerçekte İslam dinini yeryüzünden silmek amacıyla kurulmuş ve İslam'a aykırı düşünce ve toplulukların aynı çatı altında toplandığı bir yere dönüşmüştü.

El-Munkız adlı kitabında Gazali, Bâtınıliği araştırmaya nasıl başladığını şöyle anlatmaktadır:

“Bâtınilerin düşüncesini öğrenmek için kitaplarını incelemeye karar verdim. Tam da bu sırada Halifelik makamından (Abbasi Halifesi Mustazhiri) bu mezhebin mahiyetini ve içyüzünü ortaya koyan bir kitap yazmam konusunda kesin bir emir verdi. Bu emre karşı koyamazdım. Bu emir kalbimden geçirmekte olduğum arzuyu destekleyen dışarıdan bir teşvik olmuştu. Böylece Bâtınilik mezhebinin kitap ve risalelerini araştırıp toplamaya başladım. Mezhebin geçmiş imamlarının bilinen metoduna aykırı olarak ilk defa çağımızdaki temsilcileri tarafından dile getirilen bir takım rivayetleri de kulağıma gelmişti. Bunları da bir araya getirdim, güzelce düzenledim ve kritiğini yaptım. Bunların hepsine yeterli cevabı verdim. O kadar yoğun çalıştım ki hakikat üzere bulunan âlimlerden biri bu mezhebin delillerini ortaya koyarken gösterdiğim kararlılık ve titizliğimi kınadı. Bana şöyle dedi: Bu yaptığın Bâtınilik mezhebine hizmettir. Çünkü onlar kendilerini kuşatan şüpheler sebebiyle mezheplerini savunacak durumda değillerdi. Ama senin onların görüş ve delillerini düzenlemen ve kritik etmen sayesinde artık mezheplerini savunabilir hale geldiler” (Gazali, 2018, s. 46-57).

Bâtınıliği eleştirmeden önce bizzat bu mezhebe üye olanlarla sohbet eden Gazali bunun nedenini şöyle anlatmaktadır:

“Bâtınilik ile ilgili şüpheleri daha önce bu mezhebe katılıp onların yolunu benimsemiş iken onları bırakıp şimdilerde bana gidip gelmeye başlayan bir dostumdan dinledim. Onun bana anlattığına göre Bâtıniler kendi mezheplerinin delillerini anlamadan onları çürütmek için yazılan yazı ve

kitaplarla alay ediyor, bunlara gülüp geçiyorlarmış. Bu dostum bana onların delillerini onların sözleriyle açıkladı. Onların kendi mezheplerinin temel delillerinden habersiz olduğumu düşünmelerine gönlüm razı olamazdı. Hakkımda delilleri duyduğumu ama anlamadığımı düşünmelerini kabullenemedim. Bu sebeple açıklamalarımda onların şüphelerini de açıkça dile getirdim. Onarın şüphelerini olabildiğince açık bir şekilde belirttikten sonra düşünce ve sözlerinin yanlışlığını da kesin delillerle ortaya koydum. Sonuç olarak şunu söyleyebilirim: Bâtınlık mezhebinin bir aslı ve dayanağı yoktur. İleri sürdükleri görüşlerin de elle tutulur bir tarafı da bulunmamaktadır. Şayet samimi ve cahil insanların şuursuzca yardımı olmasaydı bu bidatçi akım bu derece zayıflığına rağmen bu denli yayılamazdı” (Gazali, 2018, s. 46-47).

Gazali, bu toplulukların hedeflerine ulaşmak için Şiileri ve Hz. Ali’ye duyulan sevgiyi kullandıklarını belirtir. İslam toplumunda hedeflerine ulaşmak ve sapkın düşüncelerini dayatmak için en uygun yeri Şii eğilimli İslam üyelerinde bulmuşlardır. Çünkü bu gruplar Hz. Ali ve onun çocuklarına yapılan haksızlıklardan hareketle gerçek dışı bir efsane yaratmaya dünden razıydılar. Fakat belirtmek gerekir ki, olayın bu hale gelmesinde Emevî ve Abbasilerin Şiiler üzerindeki hatalı davranışlarının payı oldukça fazladır. Nitekim Gazali’ de Şia’nın ve Şia üyelerinin ortaya çıkış nedenlerini sıralarken bu hususa vurgu yapmaktadır. Bâtınilerin Şia’ya karşı tutundukları yoldan çıkarma tavrını ise Gazali, Bâtıniler açısından şu şekilde belirtir:

“Eğer onlar (Şiiler) Kur’an’ın zahirine ve mütevatir haberlere bağlanmaya devam ederlerse, ‘unutulmasın ki zahirlerin sırları ve Bâtını yönleri vardır, ahmaklığın alâmeti zahirlerine bağlanıp kalmaktır, akıllılık ise bâtınına inanmaktır’ gibi telkinlerle onları evhama boğarız. Sonra da aralarında Kur’an’ın zahirlerinden asıl muradın neler olduğuna dair bizim inancımızı yayarız. Onları inandırırız. Bu tarzdaki faaliyetlerimizle, Rafizilerin de aramıza katılmalarıyla, çoğalırız ve onlara katılmak, onların zaferlerini kendi zaferimiz gibi görmek suretiyle yavaş yavaş diğer fırkaların hakkından geliriz” (Gazali, 1993, s. 11).

Bâtınlığın kabuğu Rafizilik, çekirdeği ise tümüyle küfürdür diyen Gazali’ye göre, onların gerçek niyeti, şüpheyi ve düşünce adamlarının tartışmalarını söz konusu ederek akli hakikate ulaşma aracı olma görevinden alıkoymaktır. Bunu da, şerri hükümlerin tüm esrarına yaratıcı aracılığıyla vakıf olan, hakikate vardır, sorunların üstesinden gelen ve inanç konusunda belirsiz olan her durumda tarafına başvurmanın zorunluluk arz ettiği masum imama ve ismet düşüncesine başvurarak gerçekleştirirler. Bâtınilerin misafirperverliklerinin altında yatan sebep, her koşul ve durumda dinle (İslâm) çelişen fikirlerini yaymaktır. Bu niyetlerine erişmek için birden fazla yöntem kullanmışlardır. Nitekim ilişki içerisinde oldukları kişilerin

kendi yollarından gitmelerini ve imamlarına muhabbet duymalarını istedikten sonra herkese kendi düşünceleri doğrultusunda davranmışlardır. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, Bâtınilere göre farklı din, mezhep ve ideolojilere sahip olan kimseler masum imama sempati duymaları halinde emniyet içinde olacaklardır. Bunun da ötesinde inançlarında Musevi, Hristiyan ve Mecusileri onaylar, niyetlerine erişmek amacıyla her yolu denerlerdi (Gazali, 1993, s. 23; 2018, s. 44). Gazali'ye göre, Bâtınilerin din konusundaki tutumları aşırı ölçüde Seneviye, Mecûsilik ve felsefe temellidir ya da bahsedilen toplulukların din konusundaki düşüncelerinden faydalanılarak karışık bir din görüşünden sağlanmışır.

İslamiyet'in tevhit anlayışına zarar vermeyi amaç edinen Bâtını inancına göre, birbirini öncelemeyen ve birbirlerinin varlığına sebep olan iki ilah mevzu bahistir. Kutsal kitapla da örneklendirdikleri bu ikici yaratıcı düşüncesine göre, iki ilahtan ilki, diğerinin varlığının sebebi olan ve evreni de kendisinin aracılığıyla varlığa getiren Sabık, öteki ise Sabık'la kıyaslandığında alt mertebede yer alan ve var olmasını Sabık'a borçlu olan Tali'dir. Bahsedilen bu ilahların diğer isimleri akıl ve nefis olarak belirtilmektedir. Gazali, Bâtınilerin yaratıcı anlayışları köken itibariyle tüm gücüyle varlığa getiren ve bir olan Allah'ı reddetme eğiliminde olduğundan fakat bunu uluorta söyleyemediklerinden, Sâbık ve Tâli adındaki bu iki ilahı kavranılmaz ve karmaşık bir biçimde betimlediklerini dile getirmektedir. Bu sayede, hem niyetlerinin gerçekleşmesine, hem de asıl amaçlarının ortaya çıkmamasına gayret etmişlerdir. Bâtınilerin nübüvvet görüşleri de din düşüncelerinde belirtilen amaçlarla aynı olduğu için ona benzerdir. Gazali, Bâtınilerin nübüvvet anlayışlarının filozoflarınkine paralel olduğunu belirtmektedir. Bu düşünce açısından, Sabık'ın külli iradeyle bir araya gelmesi sırasında Tali aracılığıyla Sabık'tan ortaya çıkan, sonrasında cüz'iyâtı nakşetmeye hazır, sâfi, kutsî ve külli iradeden vuku bulan bir gücün sınırı aşması ve fezeyan etmesi neticesinde meydana gelen bir kişiden oluşur. Cebrâil ise Allah'ın elçisinden taşan akıldan oluşur ve onu betimler. Kutsal kitap ise peygamberin zihninde, başka bir deyişle Cebrail'de meydana gelen bilgilere konulan addır. Bu malumatlar mecazen "Allah Kelâmı" diye nitelendirilir (Gazali, 1993, s. 27-29; 1954, s. 45).

İmam Gazali, Bâtını grupların kıyameti reddetmek amacıyla toplandıklarını öne sürmektedir. Kendisine göre, Bâtıniler evrene Yaratıcı aracılığıyla konulmuş olan ve kutsal kitabın bu anlamdaki ayetlerinden yola çıkarak, İslam bilginlerince "sünnetullah" diye nitelenen durumun, mesela gece gündüzün ya da mevsimlerin ardarda gelmesinin hiçbir zaman sona ermeyeceğini belirtmektedirler. Kısaca bu alemin başka bir aleme dönmesi ve farklı bir yaşam boyutuna geçilmesinden bahsedilmemektedir. Tam tersine kendileri için kıyamet, zamanın imamının meydana gelmesini betimleyen bir simgedir. Başka bir deyişle yaşanılan zamanın sona erdiği,

diğer bir zamanın sırasının geldiği görülmektedir. Gazali, Bâtınilerin meâd hususunda Allah'ın elçilerinin müjdelediği tüm hakikatleri reddettiklerini belirtmektedir. Dolayısıyla Gazali için, Bâtıniler haşır ve nesri, öte dünyayı ve kıyamet alametlerini reddettiler. Bâtıniler için mead kişinin özüne dönmesidir. Başka bir ifadeyle kişinin gerçek yurdu kabul edilen ahirete ulaşması ve bedeninin de gerçek yeri olan toprağa karışmasıdır. İmamın irşat ve tavsiyelerine uyan kişiler açısından durum bu haldedir. Fakat imamdan bihaber olan ve kendisinin uhrevi terbiyesiyle terbiyelenmeyen bir kişinin ruhu bu dünyada sıkışıp kalarak bir vücuttan diğerine geçmek yoluyla ezeli bir cezaya mahkûm olacaktır (Gazali, 1993, s. 27-29; 1954, s. 45).

Bâtıniliğe göre, hayatta olan bir peygamber olmadığına göre onun kaidelerini yeryüzünde masum İmam devam ettirecektir. İmam Allah'ın yeryüzündeki gölgesi (zillullah) ve uzantısıdır. Bâtınilere göre, mükellefiyetler imamdan haberdar olmayan kişiler içindir. İmamı bilen, kendisinden batın tavsiyesini elde etmiş olan kişiler için zahiri ibadet ve sorumlulukların herhangi bir faydası bulunmamaktadır. Çünkü kendileri için, uzuvların niyetlerinden maksat ilim isteğine arzulu olması için kalbin uyarılmasıdır. Nihayetinde birey bununla buluşunca en büyük mutluluğu hak eder ve kendisinden uzuvların (organların) sorumluluğu düşer. Bilgisiz (imamdan bihaber olan) kişilere ise, hakikat hakkında bilgi edinebilmeleri için sorumluluklar gereklidir. Gazali, Bâtınilerin bu sayede kesin ibâhaya ulaştıklarını, günah ve sevap terimlerinin anlamlarını değiştirerek dinin buyruklarının reddine sebep olduklarını söylemektedir. Gazali'ye göre, onların zaten gerçek niyeti bu sonuca ulaşmaktır.

Bâtınilerin dini gerçeklerini ve tutumlarını deşifre eden Gazali Bâtınilerin tek bir mümine pozitif anlamda yarar sağlayamayacağını düşünür. Dahası Gazali'de müminleri hidayete erdirme bir tarafa dursun, bu tutumun İslam'ı yok etmek amacıyla varlığını devam ettirdiği görüşü yaygındır. O, masum imam doktriniyle akl etmeyi ve düşünceyle iştigal etmeyi sona erdirerek kişileri pasifleştirip gerçek niyetleri için kullanmayı hedefleyen bu bâtil inancın bir ölçüde başarıya ulaşmasını ise karşılarında dirençli bilginlerin olmamasıyla ilişkilendirmiştir. Sonrasında Gazali kendi çabasıyla Bâtınilerin İslam'a zarar veren eylemlerini sonlandırmak niyetiyle büyük bir çaba sarf etmiştir. Bu vesileyle bahsi geçen topluluğun İslam'a zarar veren taraflarını açıklamış, bu hususta pek çok eser vermiş ve insanları Bâtınilerin kendilerini kandırmasına karşı bilgilendirmiştir (Gazali, 1993, s. 27-29; 1954, s. 45; Demir, 2008, s. 55).

Mutasavvıflar

Gazali, kelamcılar, batıniler ve felsefecileri araştırarak ve hatta bizzat tecrübe ederek ilerlediği kurtuluş yolunu bulma sürecinin sonunda ulaştığı tasavvuf ile ilgili şunları söylemektedir:

“Bu bilimleri araştırıp incelemeyi bitirdikten sonra bütün dikkat ve gayretimle mutasavvıfların yolunu araştırıp incelemeye başladım. İncelemelerim sonunda onların yolunun ancak ilim ve amel ile tamamlandığını gördüm. Onların ilimlerinin özü nefsin yokuşlarını temizlemektir. Böylelikle kalpten Allah’tan başka her şeyi çıkarıp onu Allah’ın zikriyle süslemeyi hedeflemektedir. Bana ilim, amelden daha kolay geliyordu. Bu sebeple öncelikle onların ilimlerini içeren kitapları incelemekle işe koyuldum. Bu maksatla tasavvuf ehlerinden Ebu Talip Mekki’nin “Kutu’l-Kulup” adlı kitabını, Haris Muhasibi’nin kitaplarını, Cüneyd-i Bağdadi, İmam Şibli, Beyazıd Bestami ve başka büyük mutasavvıflardan nakledilen sözleri içeren kitapları okumak suretiyle mutasavvıfların ilmini öğrenmeye başladım. Nihayet onların ilimlerindeki maksatlarının özünü kavradım. Gerek kitaplarını okumak, gerek başkasından dinlemek suretiyle tasavvuf yolunda öğrenebilecek her şeyi öğrendim. Onların özel hallerine, öğrenmekle değil ancak bizzat yaşayarak ve insana özgü vasıfları değiştirerek ulaşılabileceğini anladım.

Sağlığın ve tokluğun tanımlarını, bunları meydana getiren sebepleri ve bunların şartlarını bilmek ile bizzat sağlıklı ve tok olmak arasında çok büyük fark vardır. Aynı şekilde sarhoşluğun mideden yükselen buharın düşünme merkezini kaplaması sonucu ortaya çıkan durum şeklinde tanımını bilmek ile sarhoş olmak arasında da çok fark vardır. Diğer yandan sarhoş kimse, sarhoşluğun tanımını bilmediği ve ona dair herhangi bir bilgiye de sahip olmadığı halde sarhoştur. Fakat ayık olan kimse böyle değildir; o kendisi sarhoş olmadığı halde sarhoşluğun ne olduğunu ve bu durumun nasıl meydana geldiğini bilir. Hastalanmış olan doktor da o süreçte sağlıklı olmadığı halde sağlığın ne olduğunu sağlıklı olmayı sağlayan sebepleri ve hastalığına iyi gelecek ilaçları bilir. Aynı şekilde zühdün hakikatini şartlarını ve bunu sağlayacak olan sebepleri bilmek ile zahitçe yaşamak arasında büyük fark vardır” (Gazali, 2018, s. 62).

Bu deneyimleri sonunda Gazali, sûfiler hakkında kanaatini şöyle açıklamaktadır:

“Kesinlikle anladım ki, Allah yolunu tutmuş kişiler sadece sûfilerdir. Onların tutumları en güzel tutum, yolları en doğru yol ve ahlakları en temiz ahlaktır. Daha açıkçası, bütün akıllıların akılları, tüm hâkimlerin hikmeti ve şeriatın inceliklerini kavramış tüm âlimlerin bilgisi, onların tutum ve ahlakını daha iyileri ile değiştirmek üzere bir araya gelse bunu başaramaz. Çünkü onların görünen ve görünmeyen (zâhirî ve bâtınî) bütün hareket ve hareketsizlikleri nübüvvet (peygamberlik) kandilinin nurundan alınmadır. Bilindiği gibi yeryüzünde nübüvvet nurunun ötesinde aydınlatıcı başka bir nur yoktur” (Gazali, 2018, s. 62; Mahmud, 1997, s. 184).

Gazali bu şekilde sūfilik ve sūfilere karşı beslediği hayranlığı dile getirmektedir. Fakat burada üzerinde durmamız lazım gelen hayati bir detay mevcuttur ki o da; Gazali'nin, methiyeler düzdüğü, onun için hayatını farklılaştırdığı tasavvufi hayatı sorgulamaksızın bir taassupta bulunarak, koşulsuz bir şekilde ve “ötekini” kabul etmeyerek tek hidayet rotası diye tanımlamayıp, bundan farklı olarak sufiliği “en iyi kurtuluş yolu” şeklinde kabul etmesidir. Gazali'nin mistik hayat tarzı ve sufilikle alakalı bir şekilde bu rotayı seçmesine neden diye dillendirdiği en büyük ve güçlü neden ilim-amel birlikteliğidir. Çünkü kendisinin yaşantısının devamındaki en yüce hedefi daha önce de belirttiğimiz üzere bunu hayata geçirmeye çabalamaktır (Gazali, 2018, s. 61; Altıntaş, 2006, s. 26).

Gazali sūfilik üzerine yaptığı değerlendirmelerini ve bireysel olarak oluşturacağı sistemi bunun üstüne inşa etmiştir. Sūfilikten evvelki hayatından vazgeçmesinin nedeni diye bunu öne sürmüştür. Gazali, bu iki şeyden birincisine evvelki yaşamında hayli hayli sahip olmasına rağmen bu donanımını amelî hale getiremediğinden yakınmakta, böyle bir şeyin yalnızca sūfî bir yaşam şekliyle hayat bulabileceğini belirtir. O, bireysel olarak önceden sahip olduğu teorik malumatın sūfilik aracılığıyla sağlanıp sağlanamayacağı sorunu üzerine çok eğilmemiştir. Fakat bizce kendisinin o ana değin sahip olduğu bilgiler, takip ettiği rotalar; ilahiyat ve akli bilimlerini soruşturmada seyrettiği politikalar kendisi için yaratıcıya, O'nun elçisine ve öte dünyaya kuşkusuz bir inançla tutunmasına neden olmuştur. “Bu üç iman esasının köklü bir şekilde kalbinde yerleşmesi, tek bir delile bağlı olarak oluşmamış; bilakis, su anda ayrıntılı biçimde sayılamayacak kadar pek çok sebep, karîne, tecrübe ve benzeri şeyler sayesinde vuku bulmuştu” (Gazali, 2018, s. 63) ifadesiyle övdüğü teorik malumata önceden sahip olması sufi yaşamını her şeyin farkında olarak sürdürmesine neden olmuş, dahası sufiliğin kendisine etki sağladığı derecede, hatta daha bile fazla bir şekilde kendisi de sūfilik üzerinde rol oynamıştır.

Gazali'nin kesin olarak karar verdiği şey, kendi içinde hesaplaşma yapmaktı. Ona göre, bahsettiği iç hesaplaşmanın vuku bulması ve o ana dek biriktirdiği bilgi deryasının hayata uygulanması sadece sufi hayat tarzını benimsemekle gerçekleşecekti. Kendisi bu durumu şöyle belirtmiştir:

“Böylece mutasavvıfların yaşantı ve hal insanları olduklarını laf cambazı olmadıklarını iyice anladım. Öncelikle ilim yoluyla öğrenilebilecek olan her şeyi öğrendim. Geriye sadece işitmekle ve ilim yoluyla öğrenebileceklerim kalmıştı. Akli ve dini ilimleri araştırma sürecinde öğrendiğim ilimler ve girdiğim yollar bana Allah'a, peygamberliğe ve ahiret gününe sarsılmaz bir iman kazandırmıştı. İmanın bu üç esası belirli yazılı bir delil ile değil bilakis ayrıntısı sayılamayacak kadar çok sebepler işaretler ve deneyimler yoluyla kalbime iyice yerleşmişti. Şunu iyice anlamıştım: Ahirette mutlu olmak ancak takva üzere yaşamak haramlardan uzak durmak

ve nefsi kötü arzu ve isteklerden alıkoymakla mümkündür. Bütün bunları sağlayacak olan en temel şey de kalbin dünyadan ilgisini kesmektir. Bu da bir gurur ve aldanış yurdu olan dünyadan el çekmek ebedilik yurdu ahirete yönelmek bütün varlık ve benlikle Allah'a dönmek suretiyle olacaktır” (Gazali, 2018, s. 63).

Gazali için sufi bir hayat bir anlamda iradeyi kulluk bölgesinde yormak, kalben yaratıcıya sığınmak, avam kesiminden gereksinimleri saklamak ve zorluklara siper olmak demektir. Bunun yanında kendisi için sufi hayat tarzı, gönlü toplum ile iç içe olma isteğinden arındırmaktır. Doğadan kaynaklanan bozuk ahlaklardan vazgeçmek, dünyevi şeylerin zararlarını yok etmek, iradenin gereksiz söylemlerinden imtina etmek, ruhsal yollarla gelinebilecek yüce koltuklara erişmek, gerçeğin bilimine bağlanmak ve inançta peygamberin yolundan gitmektir. Gazali sufi anlayışın özünü de haramdan sakınmak ve peygamberin ahlakına, eylemlerine, buyruklarına ve sünnetine uygun davranmak şeklinde zikretmiştir. Gazali sufi hayatı benimseyenleri şu şekilde betimlemektedir:

“Sûfî, devamlı temizlik ve arınma içindedir. O, kalbini nefsin bozuk düşünce ve ahlaklarından temizleme işiyle uğraşarak bütün vakitlerini kötü işlerden temizlenmekle geçirir. Devamlı yüce Rabbine boyun büküp ihtiyacını arz etmesi, kendisine bu işte yardımcı olur; bu hale devam etmenin bereketiyle bozuk ve kötü işlerini fark eder. Her ne zaman nefis harekete geçip her hangi bir kötü sıfatını ortaya çıkardığında, onu derin basiretiyle anlar ve ondan Rabbine kaçar, sığınır. Bu ise ancak maldan, makamdan yüz çevirmek ve dünyaya ait meşguliyetlerden ve ilişkilerde uzak durmakla gerçekleşecektir” (Gazali, 2004, s. 47; Demir, 2008, s. 49-53).

Tasavvuf hakkındaki görüşlerini yukarıdaki şekilde betimleyen Gazali, kendi durumunu da şöyle anlatmaktadır:

“Sonra kendi durumumu gözden geçirdim. Bir de ne göreyim: Dünya meşgalelerine iyice dalmış haldeyim. Dünyanın iş ve uğraşları beni her tarafımdan kuşatmış. Yapmakta olduğum işlerimi gözden geçirdim. Öğretmenlik yapmak ve öğrenci yetiştirmek yaptığım işlerin en iyisiydi. Bunda da ahirete faydası olmayan önemsiz ilimlerle meşgul olduğumu fark ettim. Sonra öğretmenlikte niyetimi sorguladım: Niyetimin de Allah rızasını kazanmak olmadığını aksine şans ve şöhret sahibi olmak olduğumu fark ettim. Bu gözlem ve düşüncelerimin sonunda dibi ateş çukuru olan derin bir uçurumun kenarında bulunduğumu, kendime çekidüzen vermediğim takdirde uçurumdan aşağıya ateş çukuruna yuvarlanacağımı kesin şekilde anladım. Bir süre hep bunu düşündüm. Henüz irademe hakim durumdaydım ve bir seçim yapmalıydım. Bir gün Bağdat’tan ayrılıp gitmeye ve bu hallerden kurtulmaya karar veriyor; ertesi gün bu kararımdan vazgeçiyordum. Bir ileriye bir geriye gidip geliyordum. İçimdeki ahiret arzusu sabahın erken

saatlerinde baskın geliyor. Derken dünyalık arzularından oluşan ordu akşam bir saldırı düzenliyor ve bendeki bu arzuyu yerle bir ediyordu.

Dünyalık arzularım beni zincire vurmuş makam ve statü peşinde sürüklüyordu. İman münadisi ise bana şöyle sesleniyordu: Dünyadan göçme zamanı! Dünyadan göçme zamanı! Fazla vaktin kalmadı. Önünde uzun bir ahiret yolculuğu var. Şimdiye kadar öğrendiğim bütün ilimlerin ve yaptığın işlerin hepsi riya ve gösterişten ibaret. Şayet ahirete şimdi hazırlanmazsan ne zaman hazırlanacaksın? Dünyaya olan ilgilerini ve onunla bağlarını şimdi kesmezsen ne zaman keseceksin? Bunun üzerine içimde önceki arzu tekrar canlanıyor ve Bağdat'tan kaçma ve firar etme kararım yeniden güçleniyordu. Ne var ki bu defa da şeytan bana musallat olup şöyle vesvese veriyordu: Bu halin içine düştüğün geçici bir durumdur. Sakın ona teslim olma! Bu durum süratle geçecektir. Şayet ona uyararak şu anda sahip bulunduğun statü ve saygınlığı kimsenin bozamayacağı ve seni rahatsız edemeyeceği düzenli hayatı ve düşmanların çekişmesinden uzak, güvenli yaşantıyı bırakırsan olur da bir gün tekrar ona dönmek istersen dönüşün bir daha mümkün olmayabilir.

Dünyanın çekiciliği ile ahiretin çağrısı arasında bir o yana gidip gelen kararsız ve tereddütlü halim 488 yılının Recep ayından başlayarak yaklaşık altı ay devam etti. Altıncı ayın sonunda artık bu iş benim irademden çıkıp zorunlu hal aldı. Allah dilime kilit vurmuş ve ders okutamayacak duruma gelmişim. Bana gidip gelen öğrencilerin gönüllerini yapmak üzere en azından bir gün olsun ders yapmak için kendimi zorluyordum. Ancak ağzımdan tek bir sözcük çıkmıyor. Dilimin bir kelime dahi söylemeye gücü yetmiyordu. Bir süre sonra dilimdeki bu tutukluk yüzünden gönlüme bir üzüntü çöktü. Bu üzüntü sebebiyle sindirim sistemim bozuldu. Yemekten içmekten kesildim. Boğazımdan ne bir lokma yiyecek ne de bir yudum su geçiyordu. Her geçen gün zayıflıyor iyice güçten düşüyordum. Doktorlar tedavimden ümitlerini kesmişlerdi... Aciz kaldığımı irademin bütünüyle kontrolümden çıktığını görünce çaresiz kalan kimsenin sığındığı şekilde Allah'a sığındım. "Çaresiz kimse dua ettiğinde duasını kabul eden Allah'a" (Neml, 62)

Allah benim de duamı kabul etti. Statü, zenginlik, aile, çoluk çocuk ve dostlardan yüz çevirmeyi gönlüme kolaylaştırdı. Aslında Şam'a gitmeyi planladığım halde insanlara kendimi Mekke'ye gidecekmişim gibi gösterdim. Çünkü ne halifenin ne de dostlarımla Şam'a yerleşeceğimi karar verdiğimi bilmesini istemiyordum. Bir daha geri dönmek kararı ile Bağdat'tan ayrıldığımı kaçamaklı sözlerle saklamaya çalıştım... Nihayet Bağdat'tan ayrıldım. Ayrılmadan önce kendime ve çocuklarıma geçimine yetecek kadarını ayırıp geri kalan bütün servetimi dağıttım. Bunu Irak malının Müslümanlara vakıf olduğunu ve onların faydası için ayrıldığını düşünerek yaptım. Bir alimin çocuklarının geçimi için alacağı paralar

arasında dünyada Irak malından daha helalinin bulunmadığı kanaatindeyim. Bir süre sonra Şam'a ulaştım. Burada iki sene kaldım. Bir süre içinde yaptığım tek iş; uzlet, halvet, riyazet ve mücahede idi" (Gazali, 2018, s. 64-68).

Gazali farklı bir yerde de sufiler konusunda şunu söylemiştir: "Sûfi," Rabbi ile kalbini ihyâ eder, kalbi ile de nefsinin islerini kontrol ve ıslah eder." O, belirtilen şeylere bilimsel sebepler aklın ruhun türetmiş ve bu alanlardaki etkilerini ve etki sınırlarını saptamaya uğraşmış; zihin, gönül, ruh ve irade arasında birlikte çalışmış ve hepsinin hidayete ermedeki rolleri üstüne eğilmiştir. Nitekim ona göre aklın işlevi, eksikliğini fark edip kendini nübüvvet nuruna teslim etmektir. Fakat Gazali bunları dünya-ahiret dengesini bozmamaya dikkat ederek yapmıştır. Dünyaya hak ettiği değerini verilmesini salık vermiş, bireyin asıl gereksinimlerini giderme ve yükümlülüğü altında yer alan kişilerin haramdan sakınarak ihtiyaçlarını sağlama, dünyasal gereksinimlerini giderme konusunda her şeyin denenmesini tavsiye etmiştir. Başka bir deyişle o, sorgusuz sualsiz bir uzlet içinde bulunmamış, züht yaşamını sabit sınırlar çerçevesinde sürdürmüştür. Tüm olanlara ve başkalarına karşın yalnızlığı ve toplumdaki soyutlanmayı tercih etmemiştir. Yeri geldiğinde insanlarla etkileşime girmiş, ona gereksinim duyulduğunda ailesini ve çevresindeki kimseleri yalnız bırakmamış, hiçbirinin arzusunu geri çevirmemiştir. Büyük ölçüde uhrevi alanların tedrisi mevzu bahis olduğunda hâlihazırdaki hayat tarzını bozma riskini göze alarak ona söylenen buyrukları gerçekleştirmekten vazgeçmemiştir.

Gazali İhyâ-i Ulumud'd-Din adlı kitabında İslami kaidelerin dışında söz ve davranışlar sergileme anlamına gelen şatahat konusunda malumat sunarken bunları ikiye ayırmış ve ilk bölümün çok risk taşıdığını bildirmiştir. Kendisine göre ilk bölümünde geçen şatahat, bazı sufilerin Yaraticıya duydukları sevgilerini maksadını aşan şekilde ifade etmişken, kimileri de kendilerinden ibadet yükümlülüğünün kalktığını iddia etmişlerdir." (Gazali, İhyâ'ü Ulûmi'd-Dîn [trs]: (1) 84; ; 2004, 74; Demir, 2008, s. 49-55). Gazali sözlerini şu şekilde sürdürür: "Hatta bazıları Allah Teâlâ ile birleşip aralarından perdenin kalktığını, Allah Teâlâ'yı gördüklerini ve ilahi hitaba mazhar olduklarını iddia edecek kadar ileri gitmişlerdir. Onlar: "Bize Allah tarafından böyle söylendi, biz de böyle dedik" demekle kendilerini bu gibi sözleri yüzünden idam edilen Hallâc-ı Mansûr'a benzetmek istediler ve onun 'ene'l-Hak' sözü ile Beyâzıt-ı Bistâmî'nin 'Sübhânî, Sübhânî' (kendimi tesbih ederim, kendimi tespih ederim) demesini de delil gösterdiler. Bu nevi sözlerin avam üzerinde büyük zararları vardır. Hatta bu sebepten birçok çiftçi rençperlikten ayrıldı ve bu gibi davalar ile meşgul oldular" (Gazali, trs: [1] 94; Demir, 2008, s. 55). Hatta Gazali aynı yerde benzer lafları

söyleyenlerin topluma yaptıkları kötülük nedeniyle idam edilmeleri gerektiğini söylemiştir (Demir, 2008, s. 67).

Sonuç

Genel İslami kabullere uygun bir şekilde Gazali İslam dininin son din olup bundan sonra herhangi bir din gelmeyeceğini ifade etmiştir. Dahası O'na göre, İslam dini dışındaki bütün inanışlar muharref olup bunlarla kurtuluş veyahutta ahiret saadeti mümkün değildir. Dolayısıyla Hz. Muhammed (s.a.v.) ve İslam dini hakkında hiçbir bilgisi olmayan insanları hariç tutarsak ilahi vahye muhatap olan tüm insanlar, İslamiyet'in kurtuluşa erme reçetesini öğrenmek, kabul etmek ve ona göre hareket etmekle yükümlüdür. Gazali'ye göre, Yüce Allah, insanları varlığından haberdar etmek için kitaplar göndermiş ve peygamberler vasıtasıyla buyruklarının duyulmasını ve yayılmasını sağlamış, taleplerini kendilerine ulaştırmıştır. Bu durum, kısaca Allah Teâlâ'nın kitap ve elçiler yollaması, elçi yollamadıkça herhangi bir toplumu sorumlu tutmayacağını açıklaması, Allah'ın yarattıklarına olan sonsuz bağışlayıcılık ve lütufkârlığının bir göstergesidir.

Allah Teala hikmetleriyle kendisine işaret eden evrene bakarak rahatlıkla yaratıcı fikrine ulaşılması hususunda insanları doğrudan sorumlu tutabilirdi. Ancak hemen her topluma peygamber göndererek öncelikle onları uyarmak istemiştir. İnsanları doğru yola sokmak ve doğruya yönlendirmek için elçilerin olması Allah'ın yüceliğinin en büyük belirtisidir. Nitekim Gazali'nin de içinde olduğu Eşârî mezhebine göre Allah Teâlâ isteseydi elçi yollamadan ve kendisinden bahsetme gereği duymadan da kullarını ona iman etmekle ve mevcudiyetini bilmekle sorumlu tutabilirdi. Her ne kadar evrende Allah'ın varlığına delil olabilecek yeterli delil olmadığını savunan filozoflar olmuşsa da aksini savunan delillere hayat veren filozoflar da olmuştur. Hatta inancın akıl yürütme ile ilgisinin olmadığını, bir iç aydınlanma sonucunda ortaya çıktığını savunanlar da vardır. Bunlara göre hidayet/kurtuluş insana bağlı olduğu kadar ve belki de ondan daha çok Allah Teâlâ'ya bağlıdır. Mizaç itibariyle bu dünya yaşamıyla yetinmeyen ve sonsuz bir mutluluğu dileyen kulların saadete erme yolu, kendiyle, yaratıcısıyla ve başkalarıyla olan münasebetlerini yaratanın rızasına uyarak gerçekleştirmesidir. İnsanların vazgeçilmez hedefi olan dünya ve ahiret saadetinin bir düş olmaktan çıkıp, hakikat olabilmesinin ilk koşulu, Allah'ın buyruklarına paralel bir yaşam sürmek, O'nun yüceliği önünde diz çökerek, kendisinin sonsuz nimetlerinden faydalanmaktır.

Gazali kendi döneminde kelimeler aleyhtarı bir tutum içinde olan İslam ulemasına bir anlamda muhalif davranmıştır. Gazali'ye göre kelâm, faydalı bir ilim olması hasebiyle İslâm âlemi için gereklidir. Tüm çağlarda bu alanla ilgilenen bir kısım müminlerin kesinlikle yer alması şarttır. İslâm itikadını, İslâm'a aykırı düşünce ve topluluklardan; şüpheyle buluşmuş olan

müminleri, içine düştükleri yerden çıkarmak kelim sayesinde olur. Haliyle kelim, bir reçete gibi gerekli durumlarda okunmak üzere İslâm toplumunda mevcudiyetini devam ettirmelidir. Gazali kelim ilminin bireysel hastalıklara merhem olmadığını belirtse de, yine de kelim ilmiyle meşgul olmuş ve kelâm hakkında eserler vermiş olan bir Ehl-i sünnet /Eşârî kelimcisi'dir. Dolayısıyla kelim ilminin nimetlerinden faydalanmış ve bunları kendi hayatında deneyimlemiş birisidir. Buna rağmen özellikle Gazali'nin kurtuluş yolu olarak tasavvuf yoluna işaret ettiğini ve dolayısıyla kelim alanından koştüğünü iddia edenler olmuştur. Ancak Gazali kelim ilminden hiç ayrılmamış ve yaşamının son yıllarında yaşadığı memleketi Tûs'ta medresede kelim dersleri vermeyi sürdürmüştür. Tüm bunlar Gazali'nin saadet yolculuğunda ve İslâm itikadının kötü etkilerden soyutlanmasında kelâmın ne kadar hayati rol oynadığının göstergesidir. Her ne kadar Gazali'nin bazı eser ve görüşlerinden yola çıkılarak olaya farklı yaklaşmak kısmi bir bakış açısıyla ihtimal dâhilindeyse de, kendisinin yaşamı gözden geçirildiğinde bunun doğru olmadığı görünmektedir. Bir kere Gazali'nin hayatının sonlarına doğru kelim dersleri vermesi onun Mutasavvıfların öne sürdükleri gibi tasavvufu tek kurtuluş yolu olarak görmediğini de göstermektedir.

Kurtuluş yolu olarak gösterilen ikinci yol ise Bâtınilerdir. Gazali'nin Bâtınileri de zihninde herhangi bir önyargı olmadan anlamaya çalıştığını görmekteyiz. Bâtınileri araştırma sırasında, evvelden de bahsettiğimiz gibi, farklı nedenler eşliğinde onun için bir kaçış ve saadet yolu olması hedefiyle çalışmalarına adım atan Gazali, soruşturmalarının nihayetinde bu akımı bid'atçı, sapık ve inkârcı olarak nitelendirmiş ve kendilerinden nefret eder olmuştur. Ayrıca toplumu onların fitnelerinden kurtarmak gerektiğini söylemiştir. Gazali Bâtınilere karşı sadece inzibati tedbirler alınmasının yeterli olmayacağını savunarak ülkenin bütün önemli şehir merkezlerinde Nizamiye medreselerinin kurulmasına vesile olmuştur. Bâtini doktrinlerini temelden sarsacak önemli kitapların altında imzası bulunan Gazali'nin hayatı da adeta cehenneme dönmüştür. Nitekim Munkız'da bu mücadelesini açıkça dile getirmese de, Gazali ömrünün geri kalanında büyük fedakârlıklar göstererek Bâtınilerle mücadelesini sürdürmüştür.

İslâm toplumunu kurtuluşta erdirmek ve aynı zamanda kendi kişisel saadetini sağlamak amacıyla yola çıkan Gazali bu düşünce yolculuğu süresince karşılaştığı üçüncü aşamada da aradığı şeye ulaşamamıştır. Hatta bu üçüncü aşama onun ölesiye cebelleştigi, tartışma konusu haline getirdiği bir alana dönüşmüştür. Diğer gruplar üzerinde çalıştığı zamanlar gösterdiği gibi aynı önyargısız tutumuyla felsefe kitaplarını okuyan Gazali'nin önce bütün felsefeyi özetleyen *el-Mekasid* adlı kitabını yazmıştır. Daha sonra felsefeyi eleştiren önemli yapıtı *et-Tehafut*'ü kaleme almıştır. *El-Munkız*'da Gazali felsefenin filtrelenerek alınması gerektiğini söylemektedir. Ancak

aynı Gazali felsefenin karşısında oluşan muhalefetin kendi kitaplarına maksadını aşan anlamlar yüklediğini söylemektedir. Gazali'ye göre, felsefe ile ilgili olumsuz kanaatleri tamamen metafizik alanı (ilahiyun) ile ilgili olup, tabiiyun başta olmak üzere diğer alanlarla ilgili sadece bir takım endişeleri vardır. Gazali bu noktada felsefe serüveninin son durağında doğru ile yanlışın iç içe geçirilerek aynı pazarda satıldığını belirttiği bu pazardan insanların uzaklaştırılması gerektiği kanaatini edinmiştir. Yine Gazali'nin felsefe olarak tanımladığı alanın yalnızca ilahiyat alanı ile ilgili filozofların yaklaşımlarından oluştuğunu göz önünde bulundurmanız gerekmektedir. Yani sıra Gazali filozofların üzerinde durduğu mantık, matematik, tabiat bilimleri vb. gibi konuları bedihiyyat kavramıyla yani açık seçik bilgiler olarak değerlendirip bu tartışmalardan soyutlamaktadır.

Hem yaşam serüveni hem de çalışma alanı olması nedeniyle Gazali'nin son olarak tasavvuf yolunu ele alıp değerlendirdiğini biliyoruz. Gazali'ye göre sufilik, yaratana yakın durmayı seçmektir; iradenin kulluğa hizmet etmesi, gönlünde öte dünyayla ilişkide bulunmasıdır. Gazali için ayrıca, inançta asıl olan müşahedeye dayalı saadet mertebesine erişmektir. Fakat bu mertebeye eriştiği vakit, kul açısından yakın vuku bulacaktır. Bu mertebeye ulaşmada ilmin önemi çok büyüktür. Fakat Gazali'ye göre nasıl ilim imanın üstündeysen, haz da ilmin ötesindedir. Kişi ilmî temelini attıktan sonra rotasını haz ve müşahede yoluna çevirebilir. Çünkü akıl ve bilim, insanı belli bir noktaya kadar taşıyabilir. Ancak ondan sonra insan henüz hedefine ulaşmamış oluyor. Akıl insana belki kurtuluşa ulaşmak için gerçek yol ve yöntemleri bulmasını sağlayabilir. Ancak bilim ve akıl yaratılanı hidayete erdiremeyecektir. İşte bu aşamada, kısaca aklın görevi sona erdiğinde, gönlün terakki ve müşahedesi devreye girecek ve insan bu şekilde hakikatle buluşacaktır. Gazali Kimyâ-ı Saadet adlı eserinde hakikate ulaşmaya çalışan insanın kendi akli ve tecrübesiyle ulaştığı noktadan daha ileriye gitmek için mükâşefeye ihtiyaç duyduğunu ifade etmektedir. Aklı aşan bu yeni yöntem ona göre, dinde yakini korumak adına tek seçenektir. Nitekim kelâm ve felsefe, Gazali açısından kuşku duyulan akli istidlal ile bu ilahi hakikate ulaşmayı sağlayamamıştır. Bu yöntem, insanın kendi imkânlarıyla ulaştığı tepenin zirvesine Allah'ın yardımı ve hidayetiyle ulaşabileceğini vurgulamaktadır.

Özetle ifade etmek gerekirse, Gazali İslam inanç felsefesi olan kelâmın daha çok akait kısmına önem vermiş ve akıl ile birlikte sezgiyi de bilgiye ulaşma yolu olarak kabul etmiştir. Mantık ve münazara ilkelerini kullanan ve kelim ile yetinmeyen Gazali'nin tasavvufa yönelerek aklın yerine mükâşefeyi koyduğunu söyleyebiliriz. Sûfizm ve İslam dininin temel enstrümanları olarak tanımlayabileceğimiz şariat alanında büyük rol oynamış olan Gazali, sûfizm kavramını İslam dinin somut ilkeleri ile birleştirmiş, eserlerinde tasavvufu ilk olarak teorik anlamda açıklamıştır. Çalışmalarında Ehl-i Sünnet görüşünü benimsediği ve öteki

görüşlere karşı olduğu da söylenebilir. Özellikle Munkız adlı kitabında kurtuluş yolu olarak göstermesi nedeniyle tasavvufun kurumsallaşmasına büyük katkı sağlamıştır. Burada Gazali'nin savunduğu tasavvuf anlayışının keramet ve şatahatı önceleyen yapılarla ilgisi olmadığını belirtmemiz gerekir. Gazali tasavvuf anlayışı ile saf İslami anlayış ve yaşayışı kastetmiştir. Samimi inanç ve ibadetin makbul olduğuna vurgu yaparak tasavvufun bunu sağlaması gerektiğini söylemiştir. Tasavvuf yolunda ancak İslam dininin temel rükünlerine vukufiyet sağlayanların yürüyebileceğini söyleyen Gazali, ilim olmadan tasavvufun adeta hayal olduğuna işaret etmiştir.

Kaynaklar

- Ahmed b. H. (2014). *Müsned*. Z. Yıldız, H. Yıldız ve H. Yıldız (Çev.). İstanbul.
- Altıntaş, S. (2006). *Gazali'de tasavvuf felsefesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Atay, H. (2003). *Gazali ve İbni Rüşd felsefesinin karşılaştırılması*. Kalam Araştırmaları.
- Buhari. (2010). *Sahih-i Buhari tercüme ve şerhi*. İstanbul: Sağlam Yayınevi.
- Demir, O. N. (2008). *Gazali'de kurtuluş kavramı* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Gazali. (1990). *Ebû Hâmid, Faysalu't-Tefrika beyne'l-İslam ve 'z-zendeka (İslam'da müsamaha)* S. Uludağ. (Çev.). İstanbul: Marifet Yayınları.
- Mahmud, A. (1997). *Munkız mine'd dalâl şerhi ve tasavvufî incelemeler*. (2. Bs.). S. Uçan (Çev.). İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Müslim, S. (2014). trc. M. Sofuoğlu. İstanbul: İrfan Yayınevi.
- (1993). *Fedâihu'l-Bâtuniye (Bâtuniliğin içyüzü)*. A. İlhan (Çev.). Ankara: TDV Yayınları.
- (tsz). *İhya'ü ulûmi'd-dîn*. A. Serdaroğlu (Çev). İstanbul: Bedir Yayınevi.
- (tsz). *el İktisâd fi'l-itikâd (İtikatta sözün özü)*. Ö. Dönmez (Çev). İstanbul: Hisar Yayınevi.
- (1987). *İlcâmü'l-avam an ilmi'l-kelâm (Halkın kelâmî düşüncelerden korunması)*. S. Ünal (Çev.). İzmir: DEÜİFV Yayınları.
- (1930). *Kânûnü'l-küllî fi't-te'vil*. M. Serefeddin. (Çev.). İstanbul: DİFM Yayınları.

- (2016). *Kavaidü'l-akaid*. İstanbul: Dua Yayınları.
- (1954). *Kavâsımü'l-Bâtuniye (Bâtınilerin belini kıran deliller)*. A. Ateş (Çev.). *AÜİF Dergisi*, C.III, S.I-II.
- (1974). *Kimyâ-ı saâdet*. A. F. Meyan, (Çev.). İstanbul: Bedir Yayınları.
- (2002). *Makâsıdü'l-felâsife (Felsefenin temel ilkeleri)*. (2. bs.). C. Erdemci (Çev.). Ankara: Vadi Yayınları.
- (1994). *Miskâtü'l-envâr (Nurlar feneri)*. S. Ateş, (Çev.). İstanbul: Bedir Yayınları.
- (2018) *Munkız mine'd dalâl (Dalaletten çıkış yolu)*. O. Arpaçukuru (Çev.). İstanbul: Beyan Yayınları.
- (2006). *Mustasfâ min i'lmi'l-usûl*. Y. Apaydın (Çev.). İstanbul: Klasik Yayınları.
- (2003). *Mükâşefetü'l-kulûb (Allah yolunda kalplerin keşfi)*. A. Aydın (Çev.). İstanbul: Seda Yayınları.
- (2004). *Ravdatü't-tâlibîn ve umdetü's-sâlikîn (Hak yolunun esasları)*. (2. bs.) D. Selvi (Çev.). İstanbul: Semerkand Yayınları.
- (2005). *Tehâfütü'l-felâsife (Filozofların tutarsızlığı)*. M. Kaya ve H. Sarioğlu (Çev.). İstanbul: Klasik Yayınları.

Atıf için:

Yıldız, İ. (2021). Gazali'nin "Munkız mine'd-dalal" adlı kitabı bağlamında hidayet/kurtuluş teorisi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(2), 440-468. doi: 10.54558/jiss.969974